

Helena Borowiec

Zakład Logopedii i Językoznawstwa Stosowanego
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

**Grupa wyrazowa
jako metoda kompletowania słownictwa
dla potrzeb kształcenia sprawności leksykalnej**

**Group Word as a Method for Completing Vocabulary
for the Purpose of Teaching Lexical Skills**

Streszczenie

Przedmiotem niniejszej pracy jest opis struktury grupy wyrazowej ZWIERZĘTA we współczesnych elementarzach. Przedstawiona metoda opisu jest proponowana jako sposób kompletowania słownictwa dla celów kształcenia sprawności leksykalnej. Pokazuje funkcjonowanie wyrazu w otoczeniu leksykalnym, w układzie relacji semantycznych (paradygmatycznych i syntagmatycznych), w jakie wchodzi dany wyraz z innymi jednostkami leksykalnymi w różnorodnych kontekstach. Metoda może być przydatna również w pracy z dziećmi niesłyszącymi. Konieczność uczenia tych dzieci zasad komunikacji językowej i poznawania świata przy uwzględnieniu ich ograniczonych możliwości percepcyjnych wymaga szczególnie starannego doboru słownictwa i ukazania całego bogactwa powiązań między elementami leksyki.

Summary

The purpose of the present study is to describe the structure of the ANIMAL expression group in contemporary ABC book. The method of description has been proposed here as a means of completing vocabulary for the purposes of developing lexical abilities. It shows, namely, the functioning of an expression within lexical context, in the semantic relations (paradigmatic and syntagmatic) set-up, in which a given word is involved along with other lexical units in various contexts.

The method in question may also be useful in the work with deaf children. We have to teach these children how to communicate using language and how to get to know the world, taking into account their limited perception capabilities. In view of that we have to take every effort to select vocabulary and show the whole wealth of relations between lexical elements.

Opisywanie leksyki danego języka jako rejestru izolowanych słów w odezwaniu od reszty słownictwa jest fragmentaryczne i wydaje się niecelowe, nie pozwala bowiem wydobyć relacji semantycznych, w jakie wchodzi elementy zbioru leksykalnego. Szansę pełniejszego opisu znaczeń stwarza systemowe badanie słownictwa metodą pól językowych (grup wyrazowych). Ta metoda opisu może być również pomocna jako sposób kompletowania słownictwa dla celów kształcenia sprawności leksykalnej. Pozwala ona zaprezentować (odtworzyć) zarówno układ relacji semantycznych (paradygmatycznych, takich jak: synonimia, antonimia, hiponimia czy syntagmatycznych, wynikających z łączliwości składniowej danej jednostki leksykalnej), w jakie wchodzi dany wyraz, jak również możliwości użycia go w różnorodnych kontekstach.

Jest to szczególnie ważne w pracy z dziećmi niesłyszącymi. Dzieci te bowiem trzeba nauczyć zasad komunikacji językowej i poznawania świata przy uwzględnieniu ich ograniczonych możliwości percepcyjnych. Tym bardziej więc istotny jest staranny dobór wyrazów wprowadzanych do ich systemu językowego, a więc do umysłu. Przyswajane przez te dzieci wyrazy nie mogą pojawiać się przypadkowo i powinny być pokazane na tle znanego im już słownictwa. Dlatego powinniśmy je prezentować, wskazując na pokrewieństwa, podobieństwa bądź przeciwieństwa znaczeniowe między elementami leksyki.

Nazwy zwierząt, jak się wydaje, wcześniej pojawiają się w języku dzieci. Można zatem spróbować poszerzyć ich wiedzę na temat świata zwierząt, wprowadzając nie tylko nazwy poszczególnych jego przedstawicieli, ale także nazwy czynności, zachowań, miejsc przebywania czy atrybutów właściwych zwierzętom. Temu celowi dobrze służy prezentowana w tym artykule metoda kompletowania słownictwa.

Przedmiotem niniejszej pracy jest opis struktury grupy wyrazowej – określanej dalej jako grupa leksykalno-semantyczna – ZWIERZĘTA we współczesnych elementarzach. Są nimi: *Elementarz* M. Falskiego, *Litery* E. i F. Przyłubskich oraz H. Metery *Nauczę się czytać*¹.

Przez grupę leksykalno-semantyczną² rozumiem zbiór wyrazów połączonych wspólnym znaczeniem w odniesieniu do wyrazu-centrum. Centrum grupy jest wyraz o najszerszym znaczeniu, neutralny stylistycznie. Nazwa

¹ Analizy pochodzą z mojej rozprawy doktorskiej [zob. Borowiec 1984]. Niniejszy tekst oparty jest na rozdz. II: „Ideograficzny opis słownictwa elementarzy”, w którym przeprowadziłam semantyczną charakterystykę leksyki podręczników w ujęciu synchronicznym, stosując podział na grupy leksykalno-semantyczne. Całe słownictwo elementarzy podzieliłam na dwie grupy: ZIEMIA i KOSMOS. W obrębie grupy ZIEMIA wyodrębniłam podgrupy: CZŁOWIEK, ROŚLINY, ZWIERZĘTA. Grupa leksykalno-semantyczna ZWIERZĘTA jest analizowana w pracy jako ilustracja przyjętej metody [por. też: Borowiec, w druku].

² Termin ten wprowadziła A. A. Ufimceva. W myśl założeń autorki w grupie leksykalno-semantycznej „analizie leksykalnej podlegają nie tylko czysto semantyczne związki wyrazów,

grupy ma podkreślać, że w jej skład wchodzi jednostki leksykalne, a rozpa-trywane są semantyczne relacje między nimi. Termin „jednostka leksykalna” jest tu używany na oznaczenie zarówno pojedynczego wyrazu, jak i niektórych połączeń wyrazowych. Będą to związki wyrazowe o całościowym znaczeniu i szerokiej łączliwości, jak również te połączenia wyrazowe, które odznaczają się pewnym ustaleniem i można je uznać za charakterystyczne dla systemu leksykalnego języka polskiego. Biorę pod uwagę tylko użycia systemowe, nie uwzględniam użyc kontekstowych, okazjonalnych, właściwych tylko tekstom danego podręcznika, motywowanych konkretną sytuacją. Świadomie unikam wprowadzania terminu „pole”. W moim rozumieniu pole jest strukturą obejmującą całość relacji semantycznych istniejących między wyrazami je tworzącymi i dlatego uważam, iż bardziej uzasadnione jest używanie tego terminu w przypadku badania systemu leksykalnego opracowanego na podstawie dużej ilości tekstów, słowników reprezentujących pewien okres rozwoju języka. Natomiast przy badaniu poszczególnych tekstów, w których liczba relacji znaczeniowych jest zredukowana, zwłaszcza w przypadku tekstów ubogich leksykalnie, takich jak elementarze, dogodniejsze jest posługiwanie się pojęciem „grupa leksykalno-semantyczna”. Wybrałam tę właśnie grupę z trzech powodów:

1) jest to zbiór jednostek leksykalnych znajdujący stosunkowo dużą reprezentację w zasobach słownikowych wszystkich podręczników (*Elementarz* – 198 jednostek leksykalnych, *Litery* – 112 jednostek, *Nauczę się czytać* – 92 jednostki), co czyni je porównywalnymi;

2) jak wskazuje S. Szuman [1968], nazwy zwierząt pojawiają się w naturalnym słowniku dziecka bardzo wcześnie i mają na ogół duży udział w leksyce dziecięcej³;

jak np. w szeregach antonimicznych czy synonimicznych, lecz i jego [wyrazu – H. B.] związki leksykalno-gramatyczne, w jakich realizują się odrębne znaczenia wyrazów; wewnątrzgrupowe różnice semantyczne wyrażają się w różnego rodzaju związkach słownych; między formami tego samego wyrazu, w swoistych połączeniach syntagmatycznych czy wreszcie w stałych opozycjach w systemie leksykalnym (synonimiczne, antonimiczne szeregi wyrazów)” [Ufimceva s. 137]. Taki termin spotykamy też w pracy S. Gajdy [1976]. Zdarza się również, że badacze inspirowani teorią pól językowych unikają podstawowego dla niej terminu „pole”, np. T. Skubalanka [1967].

³ Dla lepszej orientacji podaję rejestr rzeczowników i czasowników wiążących się z nazwą ZWIERZĘTA, pochodzący z czynnego słownika dzieci 4-letnich, zamieszczony w pracy S. Szumana [1958 s. 85-86, 92-94].

Rzeczowniki

Grupa XVI. Zwierzęta

1. Ptaki, bocian, gęś, indyk, kaczka, kogut, kura, łabędź, wróbel, wrona, gawron, skowronek, dzięcioł, orzeł, jastrząb, myszolew, sowa, papuga, drożdź, gołąb, kruk, dzikie kaczki, kwoka, pisklęta, kurczęta, gąsiątka, orlecia, paw, jaskółka.
2. Żaba, komar, mucha, robak, jaszczurka, motyl, bąk, mól, pajak, biedronka, mrówka, wąż, żółw.

3) istnieje dość pokaźna liczba rozpraw poświęconych polu „Zwierzęta”, co stwarza możliwość porównań, przynajmniej w przypadku niektórych prac.

Świat zwierząt pojawia się dość często w opisach strukturalnych słownictwa u różnych badaczy⁴. Ogólny podział świata zwierząt dla różnych okresów języka niemieckiego sporządził np. L. Weisgerber w pracy *Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur*. Dla okresu średnio-górno-niemieckiego wyróżnia autor cztery grupy zwierząt ze względu na sposób poruszania się: *Fisch* – to, co pływa; *Vogel* – to, co lata; *Viehe* – to, co biega; *Wurm* – to, co pełza. Dla współczesnego językoznawstwa niemieckiego wydzielił Weisgerber więcej grup według typowych cech zwierząt: *Vögel* (ptaki), *Amphibien* (amfibia), *Fische* (ryby), *Insekten* (owady), *Würmer* (robaki). Podział taki z natury rzeczy wydaje się uniwersalny i odpowiedni nie tylko dla języka niemieckiego.

W *Un champ sémantique: la dénomination des animaux domestiques* G. Mounin przedstawia taksonomię zwierząt czworonożnych, szczegółowy opis poświęcając zwierzętom domowym. Podobną klasyfikację świata zwierząt przeprowadza L. S. Vojtik na podstawie pięciu podstawowych cech dyferencjalnych (domowe robocze (pociągowe) – domowe nierobocze – dzikie miejscowe łowne – dzikie miejscowe nielowne – dzikie egzotyczne), z którym krzyżuje się podział wyodrębniający płeć (samiec – samica). Pole morfosemantyczne, zawierające 300 słów połączonych z jądrem tego pola („kot”) dwoma typami asocjacji: formalnymi i semantycznymi, opisuje P. Guiraud w pracy *Le champ morpho-sémantique des noms du chat*. Natomiast podział świata

3. Zwierzęta, pies, kot, koń, byk, krowa, koza, cielę, baran, owca, świnia, cap, źrebiak, prosięta, koźleta, szczeniata.

4. Wiewiórka, kret, mysz, szczur, królik, nietoperz, jeż.

5. Małpa, goryl, słoń, tygrys, wilk, wielbłąd, jeleń, sarna, lis, lew, żyrafa, foka, kangur, niedźwiedź, zebra, wieloryb.

6. Ryba, szczupak, śledź.

Grupa XVII. Części ciała ludzkiego i zwierzęcego

3. Dziób, ogon, pazur, pysk, skrzydło; rogi, grzywa, grzebień (kogut), łapy, kopyta, szpony, kita, garb (wielbłąd), piórka.

Czasowniki

Grupa XVII. Ruch własny istot i rzeczy

1. Lokomocja bezpośrednia

latać, unosić się, kołować, fruwać, przefrunąć, brykać, wierzgać, fikać, wynurzać się itp. – trudno wydzielić tu wyrazy odnoszące się tylko do zwierząt od tych, które są właściwe wszystkim istotom żywym, gdyż autor nie rozgranicza ich.

Grupa XVII. Czynności głosowe i odgłosy

2. Zwierzęta

szczeleć – pisać, miauczeć, ryczeć.

⁴ Informacje na temat niżej omówionych prac podaję za J. Karaulovem [1976 s. 38-39] i W. Miodunką [1980 s. 32-33].

zwierząt na podstawie dwu cech: 1) istota należąca do świata zwierząt i 2) istota kropkowana (w kropki) zawarł Guiraud w artykule *De la grive au maquereau*.

Do studiów poświęconych słownictwu odnoszącemu się do zwierząt należą także prace: W. F. Konnowej – przedstawiająca leksykalno-semantyczne izoglosy związane z nazwami bydła, praca L. F. Mojseevej na temat ptaków oraz J. S. Azarcha – o głosach zwierząt. Z polskiej literatury przedmiotu wymienić należy pracę J. Strutyńskiego [1972] (nieco metodologicznie odmienną od wcześniej wspomnianych) oraz książkę W. Miodunki *Teoria pól językowych* [1980]. W badaniach dwu pól pojęciowych: ZWIERZĘTA i PTAKI zastosował autor metodę eksperymentu skojarzeniowego. W eksperymencie proszono informatorów o podanie dwudziestu najbardziej – ich zdaniem – potrzebnych rzeczowników pospolitych związanych z wyrazem „zwierzęta” oraz piętnastu rzeczowników, pięciu czasowników i pięciu przymiotników łączących się z nazwą „ptaki”. Na podstawie uzyskanych w ten sposób danych autor sporządził listy frekwencyjne odzwierciedlające układ słów istniejących w ludzkiej świadomości związanych z nazwami zwierząt i ptaków. Są to pierwsze polskie dane na ten temat zebrane empirycznie, drogą badań świadomości wybranych grup ludzkich (10- i 12-letnich dzieci w przypadku grupy ZWIERZĘTA i studentów UJ i Politechniki – w przypadku grupy PTAKI).

Omówione w skrócie prace opisujące pole ZWIERZĘTA łączą wspólne podejście – klasyfikację świata zwierząt opierają one na potocznym poczuciu językowym. Ponadto pokazują, że podział taki może być dokonany ze względu na różne cechy dyferencjalne, np. sposób poruszania się, płeć, wygląd zewnętrzny (istota kropkowana), domowy, dziki, łowny, egzotyczny itp. Niektóre z nich okazują się uniwersalne (np. cechy wymienione przez L. Weisgerbera), istotne w różnych językach. Podobne założenia przyjął w swojej pracy. Podział królestwa zwierząt uwzględnia tu potoczne poczucie językowe⁵.

Elementarze – książki przeznaczone dla szczególnego odbiorcy (z góry przewidzianego): dzieci siedmioletnich – powinny uwzględniać dziecięcą perspektywę widzenia rzeczywistości. Uważam, że taki punkt widzenia (dziecięcy ogląd świata) winni obrać autorzy podręczników. Zakładam więc, że ten swoisty obraz rzeczywistości znajduje odzwierciedlenie w leksyce tekstów elementarzy. Wprowadzone określenia metajęzykowe typu „dzikie”, „hodowane”, „części (czego)”, „potomstwo” są nazwami cech dyferencjalnych wyznaczających ten podział. Układ podgrup narzuca słownictwo elementarzy.

⁵ Uwzględnienie antropocentrycznego punktu widzenia rzeczywistości i potocznego poczucia językowego stanowi punkt wyjścia prac leksykograficznych, podejmowanych m.in. w ośrodku lubelskim pod kierunkiem J. Bartmińskiego i R. Tokarskiego [por. np. Bartmiński 1973; 1980; Tokarski 1987].

W opisie znaczenia jednostek grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA staram się uwzględnić przede wszystkim różne relacje semantyczne, jakie zachodzą między tymi jednostkami (synonimia, hiponimia, relacja „część czego”, komplementarność), a także ich stosunki stylistyczne i frekwencyjne. Rozwiązanie problemów semantycznych i stylistycznych jest bardzo istotne zwłaszcza w tego typu badaniach, gdyż wiąże się ściśle z hierarchią wyrazów w grupie leksykalno-semantycznej. I tak *synonimia*, uważana przez niektórych badaczy za najważniejszą relację semantyczną, rozstrzyga, które wyrazy zajmują to samo miejsce w grupie. Jednakże samo zdefiniowanie tej relacji okazuje się kłopotliwe, w literaturze przedmiotu nie ma bowiem zgodności co do zakresu tego terminu. Jedni badacze za synonimy uznają wyrazy bliskoznaczne, inni zaś zaliczają do synonimów wyrazy jednoznaczne. Pierwsze stanowisko reprezentuje w polskim językoznawstwie np. S. Skorupka [1953; 1959]. Obydwa stanowiska da się pogodzić pod warunkiem, że ustalimy najpierw znaczenie terminów „jednoznaczność” i „bliskoznaczność”. Jest to jednak problem skomplikowany i trudny. Dlatego niektórzy badacze szukają innych wyznaczników synonimiczności. Na przykład S. Jodłowski za kryterium synonimiczności przyjmuje zamiennność i próbuje definiować synonimy jako „wyrazy w jakikolwiek sposób zamienne”⁶. Z semantycznego punktu widzenia zamiennność synonimów jest wynikiem ich wspólnego znaczenia. Dlatego też synonimy powinny być badane ze względu na ich strukturę semantyczną, a nie jej rezultat. Za przyjęciem kryterium semantycznego w ustalaniu synonimiczności po raz pierwszy na gruncie polskim opowiedziała się T. Skubalanka [1967], zamiennność traktując jako cechę wtórną, wynikającą z semantycznej bliskości wyrazów.

Podsumowując, za synonimy uznaję wyrazy, które mają to samo znaczenie leksykalne, rozumiane jako zestaw cech koniecznych i wystarczających do odróżnienia wyrazu od innych jednostek leksykalnych tej samej grupy, a różnią się szeroko rozumianą pragmatyką. Tak pojmowane synonimy znajdują się w tej samej grupie leksykalnej, więcej, zajmują to samo miejsce w obrębie tej grupy, ale dzięki właściwej im charakterystyce pragmatycznej będą się znajdować bądź w centrum, bądź na peryferiach grupy⁷.

⁶ Zob. Jodłowski [1963 s. 29].

⁷ Stanowisko takie najbliższe jest koncepcji S. Gajdy, który za najbardziej obiektywne kryterium synonimiczności uznaje „kryterium substancjalnie pojmowanego znaczenia leksykalnego” [zob. Gajda 1976 s. 24]. Definiuje on synonimy jako jednostki oznaczające ten sam obiekt i to samo pojęcie. Twierdzi, że „u podstaw synonimiczności leży wspólnota znaczenia (tożsamość lub bliskość), a różnice tkwią w odcieniach wspólnego znaczenia, sferze, zakresie i osłabliwościach użycia, łączliwości, potencjach derywacyjnych itp. oraz od strony formalnej w budowie głoskowej” [zob. Gajda 1975 s. 25]. A zatem wspólne synonimom jest ich znaczenie leksykalne, natomiast wszelkie różnice między synonimami są różnicami innymi niż semantyczne. Mogą to być różnice pragmatyczne (stylistyczne, socjalne, terytorialne, chronologiczne, idiolektalne) lub gramatyczne [zob. też Grochowski 1982 s. 73].

Ściśle wiążąca się z synonimią *ekspresywność*⁸ jest bardzo ważną cechą wyrazu, pozwalającą ustalić centrum i peryferia grupy. Zwykle wyraz neutralny stanowi centrum, wyrazy zaś ekspresywnie nacechowane zajmują miejsce na peryferiach grupy. W analizowanym materiale wyrazami ekspresywnie nacechowanymi są zdrobnienia. Termin ten bywa często kojarzony z inną kategorią słowotwórczą – spieszczaniem. Zdrobnienie określane jest zwykle jako kategoria intelektualna zawierająca w swej strukturze semantycznej informację o małości przedmiotu lub cechy⁹. Spieszczanie (*hipocoristicum*) natomiast uznaje się za kategorię emocjonalno-semantyczną, zawierającą informację o aprobującym stosunku osoby mówiącej do przedmiotu (oznaczanego zjawiska). W praktyce ustalenie granic między tymi dwiema kategoriami nastręcza wiele trudności ze względu na płynność kryterium znaczeniowego i zawodność różnych kryteriów formalnych. Ponadto w przypadku niniejszej pracy nakłada się na to skąpość materiału (niekiedy nie można odróżnić funkcji deminutywnej od funkcji spieszczającej, zwłaszcza wówczas, gdy wyraz występuje w parze słowotwórczej, np. *kot* – *kotek*). Dlatego też podzieliłam stanowisko tych badaczy, którzy kwestionują możliwość wydzielenia zdrobnień jako odrębnej kategorii słowotwórczej, i uznaję jedną, szeroką klasę derywatów deminutywno-hipokorystycznych. Za J. Bartmińskim na określenie zdrobnienia używam terminu syntetycznego „formacja deminutywno-hipokorystyczna” (w skrócie „formacja d-h”)¹⁰ i włączam ją do szeroko rozumianej klasy synonimów związanych z wyrazem podstawowym.

Grupa leksykalno-semantyczna jest tworem hierarchicznym. Można tu mówić o układzie taksonomicznym, który reguluje relacja homonimii. Jednostki o większej komplikacji semantycznej będą znajdować się w centrum grupy, ale na niższym poziomie taksonomicznym.

Hiponimia – termin wprowadzony do lingwistyki przez J. Lyonsa – jest definiowana jako implikacja jednostronna między jednostkami leksykalnymi. Hiponimem jest zawsze wyraz zajmujący w hierarchii taksonomicznej pozycję niższą¹¹, np. *kot* jest hiponimem *zwierzęcia*, *jaskółka* – hiponimem *ptaka*.

⁸ Ekspresywność jako cechę wyrazu definiuje T. Skubalanka w sposób następujący: „Ekspresywność to ta właściwość znaku, która wynika z przebudowy jego struktury, funkcje sekundarne znaku (ekspresywna i impresywna) zajmują miejsce prymarne (reprezentatywnej)” [Skubalanka 1972 s. 177-183]. Podobną definicję ekspresywności przyjmuje S. Grabias, który „ekspresję uznaje za proces, a ekspresywność za cechę znaku będącą wynikiem procesu” [Grabias 1981 s. 22].

⁹ Zob. Grabias [1981 s. 63-69] oraz Bartmiński [1973 s. 138].

¹⁰ Zob. Bartmiński [1973 s. 139].

¹¹ Hiponimie można zdefiniować jako implikację jednostronną. Tak np. zdanie „X jest szkarłatne” implikuje zdanie „X jest czerwone” [zob. Lyons 1980 s. 497-498]. Por. też na ten temat: Grochowski [1982 s. 76] oraz Lehrer [1974 s. 24], gdzie autorka nazywa hiponimią „klasę inkluzji” i określa ją jako relację taksonomiczną, „rodzaj czego” – „klasa inkluzji jest implikacją jednostronną. A > B, gdy B jest wyżej w taksonomii niż A, lecz nie jest to wypadek, gdy B > A. Najwyższy termin w taksonomii bywa określany różnie: wyraz naczelný, osłaniający [...] wyraz nadrzędny lub archileksem”.

Nieznaczną grupą wyrazów wchodzi w zależność „c z ę ś ć c z e g o”. Pozostają w tej relacji m.in. wyrazy *pazur – łapa*.

Relacja, która występuje sporadycznie w badanej próbie leksykalnej, jest k o m p l e m e n t a r n o ś ć. Jest to zależność semantyczna zbliżona do antonimii i niekiedy traktowana jako jeden z jej typów. J. Lyons rozdziela te dwie relacje, uznając je obok konwersji za odrębne typy przeciwieństw semantycznych¹². Relację komplementarności tworzą zbiory dwuelementowe, kohiponimiczne względem terminu nadrzędnego. Przykładem komplementarności w analizowanej grupie ZWIERZĘTA są wyrazy *baran* i *owca* – kohiponimy względem wyrazu nadrzędnego *owca*.

A n t o n i m i a to, podobnie jak komplementarność, relacja pojawiająca się wyjątkowo w analizowanej grupie leksykalno-semantycznej. Najogólniej określić ją można jako „przeciwstawność znaczeń między leksemami”¹³. J. Lyons uznaje za antonimie tzw. przeciwstawienie stopniowalne, jakie zachodzi np. między wyrazami *gorący – zimny*¹⁴. Inni badacze, jak Novikov, wyróżniają tzw. klasyczną antonimie typu: *stary : młody* oraz antonimie wektorową właściwą czasownikom typu: *wchodzić : wychodzić*. Trudności w definiowaniu antonimii i jej badaniu wynikają z faktu, że zakresem tego terminu obejmuje się często różnorodne pary wyrazów, dla których nie zawsze jest możliwe znalezienie wspólnej formuły semantycznej¹⁵.

Na miejsce w grupie leksykalno-semantycznej ma wpływ również f r e k w e n c j a. Jednakże frekwencja jest niekiedy czynnikiem zawodnym, zwłaszcza wówczas, gdy bada się (jak w moim przypadku) ograniczony zasób

¹² „Pierwszy typ przeciwieństwa [...] zachodzi między takimi parami wyrazów, jak *single* ‘stanu wolnego’, *married* ‘żonaty, zamężna’, *male* ‘samiec’, *female* ‘samica’ itd. Na jego oznaczenie używać będziemy terminu «komplementarność». Charakterystyczne dla takich par jednostek leksykalnych jest to, że zaprzeczenie jednej z nich implikuje stwierdzenie drugiej i odwrotnie oraz $X > Y$ i $Y > X$. Tak więc *John isn't married* – ‘John nie jest żonaty’ implikuje *John is single* – ‘John jest stanu wolnego’, a *John is married* – ‘John jest żonaty’ implikuje *John is not single* – ‘John nie jest stanu wolnego’ [Lyons 1975 s. 504]. Por. też: Lyons [1984 s. 271]: „Od antonimii i uzupełnienia (komplementarności) należy odróżnić konwersywność, której przykładami są takie pary, jak *mąż i żona*”.

¹³ Zob. Lyons [1975 s. 503]. Por. też: Grochowski [1982 s. 77-79] oraz Lehrer [1974 s. 26].

¹⁴ „Orzekanie jednego z nich [...] implikuje orzekanie negacji drugiego: sąd ‘X jest gorące’ implikuje sąd ‘X nie jest zimne’. Ale sąd ‘X nie jest gorące’ na ogół nie implikuje sądu ‘X jest zimne’” [Lyons 1975 s. 264]. „Kiedy porównamy dwa lub więcej niż dwa obiekty z punktu widzenia posiadania przez nie cechy [...], to zazwyczaj – choć nie zawsze – stosowne jest pytanie, czy wykorzystują one tę cechę w tym samym stopniu, czy też nie. Tak np. można zapytać [Czy X jest takie samo gorące jak Y] albo [X jest gorętsze niż Y], tłumaczy się to stopniowością przymiotnika *gorący*” [Lyons 1975 s. 263].

¹⁵ Na przykład J. Apresjan uważa, że antonimami są jednostki leksykalne różniące się jedynie semem negacji lub takie, których znaczenia dadzą się sprowadzić do opozycji semantycznej ‘więcej’ [zob. Apresjan 1980 s. 363-401].

tekstowy. Na ważność stosunków frekwencyjnych zwracali uwagę m.in. Duhaček [1960], A. Lehrer [1974] i inni, wskazując, że zwykle wyrazy o dużej frekwencji zajmują miejsca centralne, wyrazy zaś o małej częstotliwości znajdują się na peryferiach grupy.

Zanim przejdziemy do opisu grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA, konieczna jest uwaga wstępna. W tekstach elementarzysty zwykle nie występują nazwy ogólne (poza PTAKIEM i RYBĄ). Dla potrzeb analizy – konieczność zrekonstruowania struktury grupy – wprowadzam następujące leksemy nadrzędne: ZWIERZĘ, SSAK, PTAK, RYBA, OWAD, GAD i PŁAZ.

Elementarz M. Falskiego

Ze względu na ograniczone ramy artykułu nie mogę zamieścić całościowej analizy opisywanej tu grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA. Dlatego najpierw podaję szkic budowy grupy, a następnie szczegółowo opiszę jej fragment odnoszący się do podgrupy SSAKI.

Schemat struktury grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA

ZWIERZĘ – nazwa ogólna.

ZWIERZĘ – wyraz ten występuje w *Elementarzu* w jednym ogólnym znaczeniu ‘cudzożywny’, zwykle mający zdolność ruchu. Powyższa definicja, pochodząca ze *Słownika języka polskiego* (t. III, pod. red. M. Szymczaka, Warszawa 1981), ma charakter naukowy. Nie znajduje poświadczenia w potocznym użyciu tego wyrazu. Dziecko bowiem najczęściej określa zwierzę jako stworzenie // coś żywe, poruszające się, często duże¹⁶. W znaczeniu ogólnym wyraz ten pojawia się w podręczniku Falskiego 4 razy – zwierzę (4), synonim zwierzątko (2).

1. SSAKI

1.a) nazwa ogólna
brak nazwy

koń (9), synonim konik (3)
koza (11), synonim kózka (6)
kot (14), synonim kotek (24), koteczek (1)
kotka (1)
pies (1), synonim piesek (3)
świnka (1)

1.b) SSAKI hodowane
owca (7)
baran (1)

¹⁶ Definicja ta jest rezultatem rozmów o zwierzętach, jakie przeprowadziłam z dziećmi sześć- i siedmioletnimi. Znaczenia omawianych w pracy nazw zwierząt podaję za *Słownikiem języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego. Nie cytuję jednak pełnych definicji. Redukuję je do tych elementów, które są zgodne z potoczną wiedzą o świecie. Niekiedy korzystam też z definicji zamieszczonych w *Słowniku języka polskiego* pod red. M. Szymczaka.

1.b1) potomstwo SSAKÓW hodowanych ZOO (7)

cielę (1), synonim cielątko (2)
koźlątko (1)
prosię (1)
żrebię (1), synonim żrebiątko (2)

1.c) SSAKI dzikie

jeż (1)
kangur (1)
lama (2)
lew (6)
lis (18), synonim lisek (3)
małpa (3), synonim małpka (2)
sarna (1)
słoń (4)
tygrys (5)
wiewiórka (3)
zając (4)

1.c1) potomstwo SSAKÓW dzikich

dziecko (1)
lwiątko (2)
małpiątko (1)
słoniątko (3)

1.d) nazwy zbiorowiskowe

stado (2)

1.e) część organizmu SSAKA

łapa (1), synonim łapka (1)
ogon (2)
pazur (3), synonim pazurek (3)
futro (2), synonim futerko (2)
ślepię (1)
worek (1)

1.f) miejsce przebywania i odpoczynku SSAKÓW

buda (1)
domek (1)
jama (1)

1.g) nazwy własne SSAKÓW

As (29)
Amik (2)
Morus (9)
Kizia-Mizia (2)
Musio (1)
Pusio (1)
Kasztanek (1)
Bimbuś (9)
Warszulka (1)

1.h) czynności, w których SSAK jest subjektem lub obiektem

biegać (żrebiątko) (1)
brykać (koźlątko) (1)
fikać (wiewiórka) (5)
hasać (wiewiórka) (5)
ciągnąć (Kasztanek, plug) (2)
pilnować (Amik, pies) (2)
miauczeć (kotek) (1)
merdać (kotek) (1)
piszczeć (kotek) (2)
rżeć (konie) (1)
skomleć (Morus, pies) (1)
bawić się (kotek, z kotkiem, Piotruś) (3)
hodować (zwierzątka) (1)
jechać (końmi, bez konia) (2)
karmić (owcę, kotka) (2)

1.i) atrybuty SSAKÓW

biały (owca, koźlątko) (2)
łekliwy (owca) (1)
małutki (Amik, kotek) (2)
ogromny (kot w znaczeniu 'tygrys') (1)
milutki (kotek, Amik) (2)
pilnujący (pies) (2)
zaprzęgany (koń) (1)

2. PTAKI**2.a) nazwa ogólna**

ptak (21), synonim ptaszek (1)

2.b) PTAKI hodowane

gęś (13), synonim gąska (20)
indyk (1)
indyczka (1)
kaczka (1)
kogut (5), synonim kogutek (8), kurek (1)

kura (7), synonim kurka (3)
łabędź (2)
gołąb (1), synonim gołąbek (1)

2.b1) potomstwo PTAKÓW hodowanych

gęsię (1), synonim gąsiątko (1)
kaczątka (1)
kurczątka (2)

2.c) PTAKI dzikie

bocian (1)
dzięcioł (2)
jaskółka (2), synonim jaskółeczka (1)
kruk (1)
kukulka (1), synonim kukuleczka (1)
orzeł (2)
papuga (2)
pliszka (2)
skowronek (2)
sowa (10), synonim sówka (10)
szczygieł (1)
szpak (1), synonim szpaczek (3)
wilga (1)
wrona (2)
wróbelek (4)

2.c1) potomstwo PTAKÓW dzikich**c1.1) nazwy ogólne**

pisklę (1)
małe (1)
dziatki (1)

2.c2) nazwy szczegółowe

orle (2)

2.d) nazwy zbiorowiskowe

stado (2)

2.e) części organizmu PTAKA

dziób (1), synonim dziobek (1)
pióro (2), synonim piórko (2)
skrzydło (1)

2.f) miejsce przebywania i odpoczynku PTAKÓW

domek (2)
gniazdo (1), synonim gniazdko (2)
kurnik (2)

2.g) nazwy własne PTAKÓW

brak nazw

2.h) czynności, w których PTAK jest subjektem lub obiektem

biegać (kaczątka) (1)
ćwierkać (jaskółeczka, ptak) (2)
gęgać (gęsi, gąski) (5)
(za-)krakać (wrona) (4)
kukać (kukulka, kukuleczka) (3)
kwilić (pliszka) (1)
latać (jaskółka, sowa) (2)
(od-, przy-)lecieć (ptaki) (7)
pisać (kogutek) (4)
pływać (łabędź) (2)
(s-)fruwać (gołąbek) (1)
skubać (gęś) (1)
stukać (dzięcioł) (2)
syczeć (gęś) (1)
świergotać (skowronek) (1)
wodzić (kaczka) (1)
karmić (kury, gąski, gołąbki) (9)

2.i) atrybuty PTAKÓW

mały (kogutek, ptak) (2)
ogromny (ptak) (1)
miły (ptak) (1)
szary (pliszka) (1)
śmigły (jaskółeczka) (1)

3. RYBY**3.a) nazwy ogólne**

ryba (5), synonim rybka (5)

3.b) RYBY hodowane

złote rybki (1)

3.b1) potomstwo RYB hodowanych

brak nazw

3.c) RYBY „dzikie” (nie hodowane przez człowieka)

brak nazw

3.c1) potomstwo RYB dzikich

brak nazw

3.d) nazwy zbiorowiskowe

brak nazw

3.e) części organizmu RYBY

brak nazw

3.f) miejsce przebywania i odpoczynku RYB

akwarium (1)
stawek (1)

3.g) nazwy własne RYB

brak nazw

- 3.h) *czynności, w których RYBA jest obiektem*
hodować (rybka) (1)
karmić (rybka) (1)

lowić (ryba) (1)

- 3.i) *atrybuty RYB*
mała (rybka) (2)

4. OWADY

- 4.a) *nazwa ogólna*
brak nazwy

- 4.d) *nazwy zbiorowiskowe*
brak nazw

- 4.b) *OWADY hodowane*
pszczoła (1), synonim pszczołka (1)

- 4.f) *miejsce przebywania i odpoczynku OWADÓW*
mrowisko (2)
ul (17)

- 4.b₁) *potomstwo OWADÓW hodowanych*
brak nazw

- 4.c) *OWADY „dzikie”*
(nie hodowane przez człowieka)
kleszcz (1)
komar (3)
motyl (2), synonim motylek (4)
mrówka (1)
mucha (1)
osa (23)
pająk (1)
pędrak (1)
trzmieć (1)

- 4.g) *nazwy własne OWADÓW*
brak nazw

- 4.h) *czynności, w których OWAD jest subiektem*
brzęczeć (pszczoła, trzmieć) (1)
fruwać (motylek) (1)
latać (osa) (5)
(przy-)lecieć (mucha, pszczołka) (2)

- 4.c₁) *potomstwo OWADÓW dzikich*
brak nazw

- 4.i) *atrybuty OWADA*
mały (motylek) (1)
kolorowy (motylek) (1)

5. GADY i PŁAZY

- 5.a) *nazwy ogólne*
brak nazw

- 5.d) *części organizmu GADÓW i PŁAZÓW*
brak nazw

- 5.b) *nazwy gatunkowe*
hiponimy pojęć GADY i PŁAZY
rak (1)
wąż (4)
żaba (1)
żmija (1)
żółw (1)

- 5.e) *miejsce przebywania i odpoczynku GADÓW i PŁAZÓW*
woda (1)

- 5.f) *nazwy własne GADÓW i PŁAZÓW*
brak nazw

- 5.b₁) *potomstwo GADÓW i PŁAZÓW*
brak nazw

- 5.g) *czynności, w których GADY i PŁAZY są subiektami*
(po-)pływać (wąż) (2)
(z-)sunąć się (wąż) (1)

- 5.c) *nazwy zbiorowiskowe*
brak nazw

- 5.h) *atrybuty GADÓW i PŁAZÓW*
brak nazw

1. SSAKI

- 1.a) *nazwa ogólna*

Brak w tekście wyrazu nadrzędnego SSAK. Jest to zupełnie zrozumiałe, gdyż wyraz ten ma charakter naukowy. Nie ma też wyrazu ZWIERZĘ, który w potocznym znaczeniu jest synonimem ssaka.

- 1.b) *SSAKI hodowane*

Nazwy zwierząt tu należące są hiponimami pojęcia SSAK.

OWCA (7 razy) — 'zwierzę odżywiające się trawą, hodowane dla wełny, skór, mięsa i mleka', np. „A na łące, w dali, stado białych owiec i chłopczyk, i piesek stada pilnujący” (s. 155).

BARAN (1 raz) — hiponim OWCY, wyraz oznacza 'zwierzę domowe, odżywiające się trawą, o wygiętych rogach i długiej wijącej się sierści, która podlega strzyżeniu i jest przerabiana na wełnę' (obrazek + nazwa, s. 74).

KOŃ (9 razy) — wyraz ten określa 'zwierzę domowe pociągowe lub wierzchowe', np. „Po prostu konie nas woziły, zaprzęgane do wozów, do bryczek czy do bardziej wygodnych powozów i karet” (s. 151).

KONIK (3 razy) — synonim wyrazu KOŃ — różniący się od niego zabarwieniem emocjonalnym: 'pieszczotliwie o koniu', np. „Można orać konikiem” (s. 125).

KOZA — w znaczeniu potocznym 'samica zwierzęcia hodowanego dla mleka, mięsa, wełny, skóry i rogu' występuje w *Elementarzu* 11 razy, np. „Koza i kózka” (s. 67).

KÓZKA (6 razy) — synonim wyrazu KOZA, będący jego derywatem używanym w analizowanym tekście na oznaczenie 'małej kozy', np. „ta kózka jest malutka” (s. 67); „Agatka da kózce mleka” (s. 67).

KOT — w znaczeniu szczegółowym 'kot domowy' pojawia się w *Elementarzu* 14 razy, np. „Tu kot, tu ul, tu kule” (s. 53); „Kot i kotek” (s. 23).

KOTEK — synonim wyrazu KOT używany w analizowanym tekście na określenie 'małego kota lub emocjonalnego nastawienia do tego zwierzęcia'. Ma największą frekwencję spośród wszystkich wyrazów tworzących grupę ZWIERZĘTA, gdyż notujemy go aż 24 razy w podręczniku, np. „Kotek ma tam mleko” (s. 28); „A ciocia Ludwisia miała kotka Bimbusia” (s. 146). Wyraz ten 2 razy pojawia się w znaczeniu 'zabawka wyobrażająca kota', np. „I polewa wodą swojego ulubionego gumowego kotka” (s. 91). To znaczenie wiąże z sobą dwie grupy: ZWIERZĘTA i CZŁOWIEK (podgrupa ZABAWA — „zabawki”).

KOTECZEK (1 raz) – synonim wyrazu KOTEK – „formacja d-h” użyta w znaczeniu ‘pieszczotliwie o kotku’: „Pij, koteczku, pij” (s. 147).

KOTKA – kohiponim wyrazu KOT lub KOTEK, będący z nim w relacji komplementarności w znaczeniu ‘samica kota’, występuje w *Elementarzu* raz: „To kotka i kotek Oli” (s. 28).

PIES – wyraz ten pojawia się raz w podręczniku w znaczeniu przenośnym ‘udawać psa, zachowywać się jak pies’: „To pies, to zajęć, między stoły, stolki, gonił, uciekał, wywraçał koziołki” (s. 148). W tym nietypowym dla siebie, peryferycznym znaczeniu słowo PIES łączy grupę ZWIERZĘTA z grupą leksykalno-semantyczną CZŁOWIEK – poprzez przeniesienie na człowieka pewnych cech właściwych psu. *Słownik* Doroszewskiego nie odnotowuje takiego użycia wyrazu PIES.

PIESEK – w znaczeniu podstawowym ‘zwierzę domowe, często tresowane dla specjalnych celów, np. tropienia zwierzyny, szukania przestępców, ratowania tonących itp.’ – występuje 3 razy w tekście tylko jako „formacja d-h”, np. „A na łące, w dali, stado białych owiec i chłopczyk, i piesek stada pilnujący” (s. 155).

ŚWINKA (1 raz) – podobnie jak PIESEK, wyraz ten pojawia się w *Elementarzu* tylko jako „formacja d-h” od ŚWINIA w podstawowym dla siebie znaczeniu ‘zwierzę domowe o ciele pokrytym twardą szczecina, głowie stożkowatej, pysku wydłużonym, zakończonym ryjem, hodowane głównie dla mięsa i tłuszczu’: „Leży tu świnka i czworo prosiątek” (s. 129).

Już na tym etapie analizy stwierdzić można, że prawie wszystkie zwierzęta hodowlane (z którymi dziecko może się zetknąć, najbardziej mu znane), z wyjątkiem owcy, częściej (lub tylko, np. PIESEK, ŚWINKA) używane są w *Elementarzu* jako formacje deminutywno-hipokorystyczne. Tłumaczyć to można swoistym przeznaczeniem podręcznika, adresowanego do dzieci, z którymi w porozumiewaniu częste używanie „formacji d-h” jest zjawiskiem naturalnym i uzasadnionym. Uwagi te odnoszą się również do jednostek następnej podgrupy: „potomstwo”.

1.b1) potomstwo ssaków hodowanych

CIELE – w znaczeniu ‘mała krowa’, od urodzenia do 1 roku życia’ występuje ten wyraz tylko raz w *Elementarzu* (para słotwórcza: *cielę – cielątko*, s. 129).

CIELĄTKO – synonim wyrazu CIELE, różniący się od niego nacechowaniem ekspresywnym dodatnim, pojawia się w tekście 2 razy, np. „Tu stoi cielątko” (s. 129).

KOZŁĄTKO (1 raz) – hiponim wyrazu KOZA, występuje w znaczeniu ‘młody kozioł albo młoda koza’: „A tam dalej bryka białe kózłátko” (s. 129).

PROSIE – w znaczeniu ‘mała świnka’ wyraz ten występuje w tekście raz (para słotwórcza *prosię – prosiątko*, s. 129).

ŻREBIĘ – w znaczeniu ‘mały koń, od urodzenia do 1 roku życia’ wyraz ten występuje w tekście tylko raz (para słotwórcza: *żrebię – żrebiątko*, s. 129).

ŻREBIĄTKO – synonim wyrazu ŻREBIĘ, różniący się od niego zabarwieniem emocjonalnym, pojawia się w *Elementarzu* 2 razy, np. „Tu biega żrebiątko” (s. 129).

1.c) SSAKI dzikie

Nazwy zaliczane do tej grupy są hiponimami pojęcia SSAK.

JEŻ (1 raz) – występuje w podręczniku Falskiego jako wyraz określający ‘zwierzę o ciele pokrytym ostrymi i twardymi kolcami; tępiące myszy i owady’ (obrazek + nazwa, s. 38).

KANGUR (1 raz) – w badanym tekście wyraz ten oznacza ‘zwierzę odżywiające się roślinami, o tylnych nogach dłuższych i mocniejszych od przednich i długim, mocnym ogonie, poruszające się skokami; u samicy występuje torba skórna, w której odchowują młode’: „Ja – mówi Tomek – widziałem w telewizji takie zwierzęta, które jakby w workach noszą swoje dzieci. Nazywają się kangury” (s. 131).

LAMA (2 razy) – słowo pojawia się w tekście w znaczeniu ‘zwierzę o długiej białej, brunatnej i czarnej sierści, hodowane ze względu na wełnę, mięso i mleko; używane także jako zwierzę juczne’, np. „A tu lama stoi sama” (s. 73).

LEW – w podstawowym znaczeniu ‘zwierzę drapieżne z rodziny kotów, którego samiec charakteryzuje się dużą płową grzywą’ występuje w *Elementarzu* 6 razy, np. „I w ZOO znać teraz wiosnę. Są lwy i małe lwiątko” (s. 130).

LIS – wyraz mający w podręczniku Falskiego dość dużą frekwencję; pojawia się w tekście 18 razy w znaczeniu ‘zwierzę występujące w kilku odmianach, z którego najpospolitsza o ubarwieniu rudym, z dużym ogonem, żywi się drobnymi gryzoniami i ptactwem’, np. „Tam lisy mają swoje jamy” (s. 65).

LISEK (3 razy) – synonim wyrazu LIS, użyty w tekście w znaczeniu ‘mały lis’, np. „Lis i lisek” (s. 23).

MAŁPA (3 razy) – wyraz określający ‘zwierzę człekokształtne, posiadające kończyny chwytne o palcach zakończonych paznokciami, np. „Są małpy i małpiątko” (s. 130).

MAŁPKA – synonim wyrazu MAŁPA, pojawia się w *Elementarzu* 2 razy w znaczeniu ‘młoda, niedorosła małpa’ (para słotwórcza *małpy : małpki*, s. 72).

SARNA (1 raz) – wyraz występuje w tekście w znaczeniu ‘zwierzę łowne o smukłym kształcie, wysokich nogach, sierści rudawej w lecie, brunatnoszarej w zimie’, np. „Tam są sarny i lisy” (s. 65).

SŁOŃ (4 razy) – w *Elementarzu* wyraz ten jest użyty jedynie w znaczeniu podstawowym na określenie ‘największego zwierzęcia lądowego o masywnej

budowie ciała, pokrytego bezwłosą, pomarszczoną skórą, o słupowatych nogach, głowie z długą chwytną trąbą i z dwoma kłami, dostarczającymi kości słoniowej, np. „Są słonie i słoniątka” (s. 130).

TYGRYS (5 razy) – w znaczeniu podstawowym, w jakim pojawia się w tekście, określa ‘zwierzę drapieżne w czarne pręgi’, np. „To są dwa tygrysy” (s. 78).

WIEWIÓRKA (3 razy) – w *Elementarzu* wyraz ten odnotowujemy w znaczeniu podstawowym ‘zwierzę o barwie rudej charakteryzujące się wydłużonym ciałem i puszystym ogonem, zamieszkujące lasy i parki, żyjące na drzewie, żywiące się głównie owocami, nasionami i ptasimi jajami’, np. „Na jednej sośnie dzieci wypatrzyły wiewiórkę” (s. 156).

ZAJĄC – wyraz pojawia się w podręczniku 4 razy w znaczeniu podstawowym ‘zwierzę łowne odżywiające się roślinami, mające długie uszy, mały ogon i kończyny tylne dłuższe niż przednie’, np. „A Morus goni zająca z pola” (s. 67). Wyraz ten raz odnotowujemy w znaczeniu metaforycznym ‘udawać zająca, zachowywać się jak zając’: „To pies, to zając, między stoły, stolki, gonił, uciekał, wywraçał koziołki” (s. 148). W tym znaczeniu słowo ZAJĄC należy do dwu grup: ZWIERZĘTA i CZŁOWIEK (por. PIES). Słowniki Doroszewskiego i Szymczaka nie rejestrują takiego użycia wyrazu ZAJĄC.

1.c1) potomstwo SSAKÓW dzikich

DZIECKO – *Słownik* pod red. W. Doroszewskiego zaznacza, że wyrazem tym określa się ‘czasem również potomka zwierząt’ – w tym znaczeniu wyraz DZIECKO występuje w *Elementarzu* raz: „Ja – mówi Tomek – widziałem w telewizorze takie zwierzęta, które jakby w workach noszą swoje dzieci” (s. 131). Należy tu odnotować brak (lukę leksykalną) w systemie języka polskiego nazwy ogólnej na oznaczenie potomka ssaka.

LWIĄTKO (2 razy) – hiponim wyrazu LEW, występuje w tekście na oznaczenie ‘młodego lwa, lwiego szczenięcia’, np. „Są lwy i małe lwiątko” (s. 130).

MAŁPIĄTKO (1 raz) – wyraz jest hiponimem MAŁPY, w znaczeniu ‘małe (potomek) małpy’. W. Doroszewski odnotowuje go jako ‘zdrobnienie od małpię’: „Są małpy i małpiątka” (s. 130).

SŁONIĄTKO – wyraz pojawia się w *Elementarzu* 3 razy jako określenie ‘młodego, małego słonia’, np. „Są słonie i słoniątka” (s. 13). W tym znaczeniu jest hiponimem wyrazu SŁOŃ.

1.d) nazwy zbiorowiskowe

STADO – wyraz występuje w tekście 2 razy w znaczeniu ‘gromada zwierząt danego gatunku razem pasących się, przebywających, hodowanych’, np. „A na łące, w dali, stado białych owiec i chłopczyk, i piesek stada pilnujący” (s. 155). Wyraz ten łączy dwie podgrupy w analizowanym tekście: SSAKI i PTAKI (por. 2.d).

1.e) części organizmu SSAKA

Wyrazy należące do tej podgrupy pozostają w relacji „część czego” w stosunku do pojęcia nadrzędnego SSAK.

ŁAPA (1 raz) – wyraz odnotowujemy w znaczeniu ‘noga zwierzęcia (nie mającego kopyt)’: „Morus skomli. Zmarzły mu łapy” (s. 71).

ŁAPKA (1 raz) – synonim wyrazu ŁAPA, różniący się od niego jedynie nacechowaniem ekspresywnym dodatnim, „formacja d-h”: „My same łapkami” (o kotkach, s. 71).

OGON (2 razy) – wyraz oznaczający ‘przedłużenie ciała zwierzęcia występujące na zewnątrz (u niektórych zwierząt zakończone pękiem włosów)’: „Nawet i Morus merda ogonem” (s. 61).

PAZUR – w znaczeniu podstawowym: ‘rogowa płytka okrywająca z wierzchu i z boków człony palców i wystająca poza nie, hakowato wygięta, ostro zakończona, występująca u niektórych zwierząt drapieżnych i ptaków’ wyraz pojawia się w *Elementarzu* 3 razy. W tym znaczeniu pozostaje w relacji „część czego” z wyrazem ŁAPA: „A co za pazury mają” (o tygrysach, s. 73).

PAZUREK (3 razy) – synonim wyrazu PAZUR, nacechowany ekspresywnie, np. „To kotek podarł tę sukienkę. Pazurkiem ostrym jak igiełka” (s. 100).

FUTRO (2 razy) – wyraz odnotowujemy w znaczeniu ‘włosy, sierść skóry zwierzęcej’ (para słotwórcza: *futro* : *futerko*, s. 83).

FUTERKO (3 razy) – wyraz ekspresywnie nacechowany, występuje w tekście jako synonim FUTRA w znaczeniu ‘włosy, sierść skóry zwierzęcej’, np. „I ja mam na zimę nowe futerko” (o lisie, s. 83).

ŚLEPIA – w znaczeniu ‘oczy zwierzęcia’ wyraz występuje raz w analizowanym podręczniku: „skulił ogon, zmrużył ślepie, śpi – i we śnie mleczko chlipie, bo znów mu się śni” (o kocie, s. 147).

WOREK (1 raz) – wyraz ogólnie znaczy ‘rodzaj opakowania’, tu pojawia się jako określenie ‘fałdu skórniego samicy kangura, w którym nosi ona młode’: „Ja – mówi Tomek – widziałem w telewizorze takie zwierzęta, które jakby w workach noszą swoje dzieci” (s. 131).

1.f) miejsce przebywania i odpoczynku SSAKÓW

BUDA (1 raz) – wyraz oznacza tu ‘budynek sklecony niestarannie z lichych materiałów, pomieszczenie dla zwierząt’ (obrazek + nazwa, s. 74).

DOMEK (1 raz) – *Słownik* pod red. Doroszewskiego odnotowuje ten wyraz jedynie w odniesieniu do pomieszczenia dla ptaków, w *Elementarzu* DOMEK jest synonimem wyrazu BUDA: „Dla kogo taki domek? Tu nocuje malutki Amik” (s. 50).

JAMA – wyraz odnotowujemy tylko raz w badanym tekście w znaczeniu ‘kryjówka zwierzęca w ziemi; nora’: „Tam lisy mają swoje jamy” (s. 65).

ZOO – skrótowiec, wyraz pojawiający się 7 razy w *Elementarzu* na oznaczenie ‘ogrodu zoologicznego’, np. „Pierwsze słoniątko w warszawskim ZOO dzieci nazwały Warszulką” (s. 130).

1.g) nazwy własne SSAKÓW

Z punktu widzenia semantyki nazwy własne (*nomina propria*) nie mają znaczenia, lecz nazywają konkretne jednostki. Są ograniczone do jednego indywiduum (osoba, zwierzę, miejscowość, lokal itp.). W *Elementarzu* nazwy własne należące do grupy ZWIERZĘTA używane są tylko w odniesieniu do zwierząt domowych (ssaków), z którymi człowiek stale się styka (pies, kot, koń). Wyjątkowo nazwę własną nadano słoniątku.

AS – nazwa własna psa; używana ze szczególnym upodobaniem, bo aż 29 razy, np. „As i osy” (s. 16).

AMIK – nazwa własna psa; występuje w *Elementarzu* 2 razy, np. „Tu nocuje malutki Amik” (s. 50).

MORUS – wyraz będący nazwą psa; pojawia się w tekście 9 razy, np. „Na ganku Agatka i jej Morus” (s. 61); „Tu Morus goni koguta” (s. 63); „To my – Morus i Agatka” (s. 62).

KIZIA-MIZIA – wyraz złożony, występujący 2 razy w tekście w funkcji nazwy własnej kota, np. „A Kizia-Mizia nic nie pomaga” (s. 98).

MUSIO (1 raz) – nazwa kota, np. „To my, kotki Pusio i Musio” (s. 91).

PUSIO – wyraz występuje raz jako nazwa własna kota (zob. MUSIO).

KASZTANEK – wyraz użyty w tekście raz jako nazwa konia: „Kasztanek ciągnie pług” (s. 124).

BIMBUŚ (9 razy) – wyraz występuje w funkcji nazwy własnej kota, np. „A ciocia Ludwisia miała kotka Bimbusia” (s. 146).

WARSZULKA (1 raz) – nazwa własna słoniątka, utworzona od wyrazu *Warszawa*, jedyny przykład nazwy własnej zwierzęcia dzikiego: „Pierwsze słoniątko w warszawskim ZOO dzieci nazwały Warszulką” (s. 130). Nadanie nazwy jest w tym przypadku motywowane niezwykłością wydarzenia (narodziny pierwszego potomka słońa w warszawskim ZOO), co podkreśla jakby niepisana tradycja nadawania nazw tylko zwierzętom domowym. Stałe kontakty z nimi rodzą w człowieku chęć odróżniania poszczególnych ich egzemplarzy.

W *Elementarzu* podkreśla się fakt ciągłego obcowania z niektórymi zwierzętami. Najczęściej dzieciom towarzyszy pies, np. „To my – Morus i Agatka”; „Tu stoi Ala i As Ali”. Poza tym wydaje się, że niektóre tego typu połączenia, jak *Ala i As* czy *Ala ma Asa*, są już symboliczne, utrwalone jako stereotypy w naszej świadomości.

1.h) czynności, w których SSAK jest subjektem lub obiektem

BIEGAĆ (żebrzątko, 1 raz) – wyraz występuje w tekście w znaczeniu ‘poruszać się pośpiesznie w różnych kierunkach za pomocą szybkich ruchów

nóg, szybkich skoków’: „Tu biega żebrzątko” (s. 129). W tym znaczeniu wyraz odnosi się do innych istot żywych, np. do człowieka.

BRYKAĆ (koźlątko, 1 raz) – wyraz występuje w *Elementarzu* w znaczeniu podstawowym: ‘biegać w podskokach w różne strony, zrywać się nagle do biegu (głównie o zwierzętach)’: „A tam dalej bryka białe koźlątko” (s. 129).

FIKAĆ (wiewiórka, 5 razy) – W. Doroszewski notuje ten wyraz w znaczeniu ‘wywijać rękami, nogami, wierząc, skakać’ w odniesieniu do czynności ludzkich. W *Elementarzu* wyraz ten oznacza czynności wykonywane przez wiewiórkę, np. „Całe lato fikałam, hasałam, ale i zapasy na zimę robiłam” (s. 83).

HASAĆ (wiewiórka, 5 razy) – *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego notuje ten wyraz w odniesieniu do czynności zabawowych dzieci: ‘bawić się beztrudno, spędzać czas na przyjemnych zabawach, grach; biegać, brykać, harcować (szczególnie na koniu)’. W znaczeniu przenośnym odnotowuje się go w *Słowniku* na określenie podmuchów wiatru. Na oznaczenie czynności wiewiórki słowo HASAĆ jest w omawianym podręczniku użyte przenośnie, np. „Całe lato fikałam, hasałam, ale i zapasy na zimę robiłam” (s. 83).

CIĄGNAĆ (Kasztanek; pług) – w znaczeniu ‘wlec, przesuwając co albo kogo; przewozić, prowadzić, przeciągać z wysiłkiem, z trudem przezwyciężając opór’ wyraz ten używany jest w odniesieniu do ludzi i zwierząt. W badanej grupie leksykalno-semantycznej słowo to pojawia się 2 razy na określenie czynności konia, np. „Kasztanek ciągnie pług” (s. 124).

PILNOWAĆ (Amik, pies) – w znaczeniu ‘strzec czego, czuwać nad kim lub nad czym, stać na straży’ wyraz ten używany jest również w odniesieniu do psa. W *Elementarzu* czasownik PILNOWAĆ pojawia się 2 razy, np. „A ja jej domu pilnuję” (s. 62). Łączy się z wyrazami: *Amik, pies, dom*.

MIAUCZEĆ (kotek) – wyraz pojawia się raz w podręczniku w znaczeniu podstawowym: ‘o kocie i niektórych zwierzętach z rodziny kotów: wydobywać charakterystyczny głos, wydawać dźwięk: miau’ – „Miauczy kotek: miau” (s. 147).

MERDAĆ (ogonem, 1 raz) – ‘o psach: kręcić, machać, kiwać ogonem’: „Nawet i Morus merda ogonem” (s. 61). Łączy się z nazwami MORUS i OGON.

MRUGAĆ (kotek, 1 raz) – ‘poruszać szybko powiekami’: „Włazł kotek na płotek i mruga” (s. 93). W tym znaczeniu wyraz ten notuje *Słownik* M. Szymczaka (podaje to samo zdanie, powołując się na Kolberga).

PISZCZEĆ (kotek) – ‘wydawać ostry, cienki, przenikliwy głos, wydawać pisk’. W tym znaczeniu wyraz odnosi się tylko do zwierząt w badanym tekście (2 razy), np. „Pisnął kotek: pii...” (s. 147).

RZĘĆ (konie, 1 raz) – ‘o koniu: wydawać głos’: „Przy wymijaniu rżały, wyrzywały się, trudno je było utrzymać” (s. 151).

SKOMLEĆ (Morus, pies) – wyraz pojawia się raz w tekście w znaczeniu podstawowym: ‘o zwierzątkach, zwłaszcza o psach: piszczeć, skowyczeć’ – „Morus skomli. Zmarzły mu łapy” (s. 71).

BAWIĆ SIĘ (kotek, z kotkiem, Piotruś) – w znaczeniu ‘zajmować się czymś zabawnym, przyjemnym, miłym, uprzyjemniać czas’ wyraz występuje w tekście 3 razy, również w odniesieniu do czynności zwierząt, np. „Ale kotek póki był mały, bawił się i był wesoły” (s. 130); „Lubił bawić się z Bimbusiem” (s. 146).

HODOWAĆ (zwierzątko, 1 raz) – wyraz występuje w badanej grupie w znaczeniu ‘dopomagać do wzrostu, rozwoju; pielęgnować, wychowywać’: „W mieście dzieci nie mogą hodować tyle zwierzątek, co na wsi” (s. 130). W tym znaczeniu wyraz ten odnosi się również do podgrupy RYBY (zob. RYBY – czynności), jak i do wszystkich zwierząt hodowanych przez człowieka.

JECHAĆ (końmi, bez konia) – w znaczeniu podstawowym: ‘przenosić się z miejsca na miejsce za pomocą środków lokomocji lub zwierzęcia’ wyraz pojawia się w podręczniku 2 razy, np. „W dalekie podróże jeździło się wynajętymi końmi” (s. 151). Odnosi się do wyrazów KOŃ i LUDZIE, łącząc w ten sposób grupy leksykalno-semantyczne CZŁOWIEK i ZWIERZĘTA – podobnie jak pozostałe czasowniki wyrażające czynności, w których zwierzę jest obiektem.

KARMIĆ (owcę, kotka) – w znaczeniu ‘dawać jeść, dostarczać pożywienia, żywić’ wyraz pojawia się w *Elementarzu* 2 razy, np. „Karmi [Zosia] kotka” (s. 99) (zob. RYBY, PTAKI – czynności).

ORAĆ (konikiem) – w znaczeniu ‘żłobić bruzdy w roli, odkładając skiby za pomocą pługa ciągniętego przez konia’ wyraz występuje w tekście 4 razy. Łączy się z wyrazem KONIK, który pełni tu rolę narzędzia czynności.

1.i) atrybuty SSAKÓW

Należą tu, podobnie jak w poprzedniej podgrupie, wyrazy, które w świadomości potocznej łączą się tylko lub często z nazwami zwierząt, tworząc związki składniowe o dużym stopniu łączliwości. Oczywiście nazwy te odnoszą się mogą nie tylko do ssaków, ale i do innych istot żywych czy przedmiotów, np. *biały*.

BIAŁY (owca, koźlątko, 2 razy) – ‘mający barwę właściwą śniegowi, mleku’: „A tam dalej bryka białe koźlątko” (s. 129); „A na łące, w dali, stado białych owiec i chłopczyk, i piesek stada pilnujący” (s. 155).

LĘKLIWY (owca, 1 raz) – w znaczeniu ‘skłonny do lękania się, trwożliwy, bojaźliwy’ M. Szymczak notuje ten wyraz w odniesieniu do baranka i zająca. W badanej grupie leksykalnej przymiotnik LĘKLIWY określa owcę: „To owca. Jaka ona lękliwa” (s. 63).

MAŁY (kotek, lwiatko) – w znaczeniu ‘mający niewielkie rozmiary; nieduży’ wyraz pojawia się w tekście 2 razy w odniesieniu do nazw niedorosłych

przedstawicieli zwierząt, podkreślając cechę niedorosłości, np. „Ale kotek, póki był mały, bawił się i był wesoły” (s. 130). Pozostaje w stosunku antonimii z wyrazem OGROMNY.

MALUTKI (Amik, kotek, 2 razy) – synonim wyrazu MAŁY w znaczeniu ‘bardzo niewielkich rozmiarów’, „formacja d-h” o odcieniu intensywnym, np. „Tu nocuje malutki Amik” (s. 50).

OGROMNY (1 raz) – antonim wyrazu MAŁY w znaczeniu ‘bardzo duży, wielki, olbrzymi, mający wielkie rozmiary’. Łączy się z wyrazem KOT w znaczeniu TYGRYS: „To są dwa tygrysy. Jak ogromne koty” (s. 73).

MILUTKI (kotek, Amik) – „formacja d-h”, występuje w *Elementarzu* 2 razy w znaczeniu ‘sprawiający przyjemne wrażenie, ujmujący, sympatyczny’ jako określenie cech zwierząt, np. „Kotek malutki i milutki” (s. 28).

PILNUJĄCY (pies) – ‘ten, który pilnuje, strzeże czegoś’ jako nazwa cechy psa występuje 2 razy w tekście, np. „A na łące, w dali, stado białych owiec i chłopczyk, i piesek stada pilnujący” (s. 155).

ZAPRZĘGANY (koń, 1 raz) – w znaczeniu podstawowym wyraz odnosi się tylko do zwierząt – ‘przywiązany do wozu, do pługa za pomocą uprzęży’: „Po prostu konie nas woziły, zaprzęgane do wozów, do bryczek czy do bardziej wygodnych powozów i karet” (s. 151).

ŻYWY (zwierzęta, 3 razy) – ‘taki, który żyje, który jest właściwy żyjącemu organizmowi’, np. „Żywe możemy oglądać w ZOO” (s. 130).

W skład grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA odtworzonej na podstawie *Elementarza* M. Falskiego wchodzi 198 jednostek leksykalnych, występujących w pięciu podgrupach: 1) SSAKI, 2) PTAKI, 3) RYBY, 4) OWADY, 5) GADY i PŁAZY. Najliczniej reprezentowane są 2 podgrupy: SSAKI (86 jednostek) i PTAKI (76 jednostek). Podgrupy te zawierają wyrazy, które pokazują świat zwierzęcy w jego środowisku naturalnym i w kontaktach z człowiekiem. Zwierzęta bywają antropomorfizowane. Taki sposób opisu jest uzasadniony adresem tekstu¹⁷. Patrząc na nowy dla siebie świat – królestwo zwierząt – przez pryzmat ludzkiej rzeczywistości, dziecko łatwiej go poznaje. Przejawem takiej postawy jest m.in. przenoszenie nazw związanych z ludzką egzystencją na określenie elementów świata zwierzęcego, np. o potomkach kangura mówi się *dzieci*, natomiast wyrazem *dziatki* oznacza się pisklęta pliszki. Psia buda czy klatka dla ptaka określane są mianem *domku*. Stosunkowo liczne formacje deminutywno-hipokorystyczne nazywają przede wszystkim ssaki i ptaki hodowane przez człowieka oraz ich potomstwo

¹⁷ Jak wynika z badań socjolingwistycznych, „kształt wypowiedzi językowej zależy od tego, kto mówi, do kogo, w jakiej sytuacji i w jakim celu” [Grabias 1991 s. 29]. Tu oczywiście najważniejszy jest człon „do kogo” – siedmioletnie dzieci. Por. też na ten temat np. Fishman [1972 s. 2]; Lubaś [1979 s. 28].

lub zwierzęta w inny sposób związane z człowiekiem, np. *kotek, konik, piesek, kózka, kurka, gaska, kogutek, gołąbek, jaskółeczka, wróbelek*. Wyjątkowo „formacjami d-h” określa się potomstwo zwierząt dzikich (*małpiątko, lwiątko, słoniątko*). Główną motywacją wydaje się odniesienie do desygnatu – młode zwierzę z natury swej jest małe. Również nazwy własne nadaje się zwierzętom pozostającym blisko człowieka: kotu (*Pusio, Musio, Kizia-Mizia, Bimbuś*), psu (*As, Amik, Morus*), koniowi (*Kasztanek*). Czasowniki określające czynności zwierzęce dzielą się na 2 grupy: 1) nazwy czynności wspólne zwierzętom i ludziom, np. *biegać, fikać, hasać, karmić, bawić się, jechać*, oraz 2) nazwy czynności prymarnie odnoszące się do zwierząt, a sekundarnie (w znaczeniu metaforycznym) także do ludzi, np. *piąć, rzeć, miauczeć, ćwierkać, fruwać, syczeć, brykać*. Zawarte w *Elementarzu* czasowniki łączące się z nazwami zwierząt pokazują dziecku, że zwierzę nie tylko spełnia swoje podstawowe funkcje, służąc człowiekowi (*orać, ciągnąć, jechać*), ale również – podobnie jak ono – bawi się (*bawić się, hasać, fikać, brykać*), wymaga opieki (*hodować, karmić*). Relacje między zwierzętami przedstawiono na podobieństwo znanych dziecku stosunków panujących między ludźmi. Relacje te wyrażają się w kategoriach pomocy, współczucia, zabawy, opieki nad potomstwem (por. zamieszczone w podręczniku wiersze: o ptaszkach i o komarze, s. 157). Uważane powszechnie za uciążliwe dla ludzi i zwierząt owady takie, jak *kleszcz* czy *mucha* pokazane są tu jako zwierzęta budzące sympatię swymi reakcjami na nieszczęście komara – upadek z dębu (por. *Mucha z chaty przyleciała, nad komarem zapłakała*, s. 157; *Z dębu kleszcze pospadały, chorą główkę pościskały*, s. 157). W innym wierszu natomiast zaprezentowano ptactwo leśne na podobieństwo niesfornych, rozbawionych dzieci, uczyszanych przez matkę (por. *Ciszej, moi mili, boście mi piskłęta w gniazdku obudzili*, s. 157). Przymiotniki wchodzące w związki z nazwami zwierząt wskazują na cechy fizyczne zwierzęcia: *mały, ogromny*, wyrażają stosunek człowieka do nich: *miły, miłutki, małyutki*, określają funkcje pragmatyczne zwierząt: *zaprzęgany, pilnujący* czy ogólne: *żywy*.

Trzecia pod względem liczebności jest podgrupa OWADY (20 jednostek leksykalnych). Wyrazy wchodzące w skład tej grupy to przede wszystkim nazwy gatunkowe jej reprezentantów. Charakterystyka OWADÓW ograniczona jest właściwie do opisu czterech przedstawicieli: *osy, trzmiela, pszczoły* i *motyla* przez określenie typowych czynności (*brzęczeć, fruwać, latać*) czy nazywanie swoistych dla nich cech (*mały, kolorowy* – w odniesieniu do *motyla*). Jeszcze skromniej prezentuje się słownictwo związane z RYBAMI oraz GADAMI i PŁAZAMI. W przypadku RYB (9 nazw) opis sprowadza się do jednego gatunku (*złote rybki*) i ogólnych informacji o rybach, wskazując na miejsca ich przebywania i czynności związane z rybami (*karmić, łowić, hodować*). Marginesowo potraktowano zwierzęta należące do grupy GADY i PŁAZY. Występuje tu jedynie informacja o ich istnieniu (towarzyszące obrazkowi nazwy: *raka, żaby, żółwia*) oraz krótka

wzmianka przy okazji omawiania innych zjawisk przyrody, np. opis zachowania *węza* pojawia się w związku z opisem przyrody leśnej.

Świat zwierzęcy w *Elementarzu* został zaprezentowany w dużej różnorodności, nie jest jednak uporządkowany. Nie ma taksonomii w tekście – wyrazy nadrzędne spotykamy na oznaczenie tylko dwu podgrup: PTAKÓW i RYB. Jest to zrozumiałe – SSAK bowiem jest terminem naukowym i jego pojawienie się w tekście adresowanym do dzieci budziłoby zdziwienie. Największe zróżnicowanie semantyczne występuje w słownictwie dwu podgrup: SSAKI i PTAKI. Wyrazy wchodzą tu w różnego typu relacje znaczeniowe. Najczęstsze są trzy: hiponimia, synonimia oraz relacja „część czego”. Wszystkie nazwy gatunkowe pozostają w relacji hiponimicznej wobec pojęcia nadrzędnego SSAK czy wyrazu PTAK, np. SSAK: *lis, koń*, PTAK: *jaskółka, kura*. Poszczególne nazwy gatunkowe są jednocześnie kohiponimami względem siebie, np. *kura* : *gęś*; *lew* : *tygrys*. Najczęściej w relacji synonimicznej pozostają wyrazy neutralne względem formacji deminutywno-hipokorystycznych, np. *kot* : *kotek*; *cielę* : *cielątko*; *kogut* : *kogutek*; *pszczola* : *pszczółka*. Synonimami są również następujące pary wyrazów: *buda* : *domek*; *kogut* : *kurek*; *latać* : *fruwać* itp. Relacja „część czego”, obok hiponimii i synonimii, należy do najczęstszych w obu podgrupach, np. *łapa* : *pazur*; *ogon*, *futerko*, *ślepia* względem SSAKA. Pozostałe podgrupy są mało różnorodne pod względem semantycznym. Wyrazy pozostają tu jedynie w zależności hiponimicznej (np. *ryba* : *złote rybki*; *owad* : *osa, pszczoła*; *gad* : *wąż, żółw*) i kohiponimicznej (np. *osa* : *trzmieć* : *komar* : *kleszcz*; *żółw* : *żmija*) względem siebie. Interesujące wydają się stosunki frekwencyjne wyrazów w poszczególnych podgrupach. W podgrupie SSAKI najczęstsze są nazwy zwierząt hodowanych przez człowieka, np. *kot* (14 razy) i jego synonimy: *kotek* (25 razy) – *koteczek* (1), *koza* (11), *koń* (9) i jego synonim *konik* (3), *owca* (7). Pozornie niską frekwencję ma wyraz *piesek* (3). Jeśli jednak uwzględnimy fakt, że wyraz ten zastępowany jest w badanym tekście nazwami własnymi, np. *As* (29), *Amik* (2), *Morus* (3), to okaże się, że jest to obok *kota* najczęściej występujące zwierzę. Wśród zwierząt dzikich wyrazem o największej frekwencji jest *lis* (18) z synonimem *lisek* (3) oraz *lew* (6), *tygrys* (5), *słoń* (4). W podgrupie PTAKI do wyrazów o największej częstotliwości występowania należą: *gaska* (20), *kura* (7) i jej synonim *kurka* (3), *kogut* (5) z synonimami tego wyrazu: *kurek* (1) i *kogutek* (8) oraz *sowa* (10) i *sówka* (10). W podgrupie OWADY najczęstszymi wyrazami są *osa* (23) i *motyl* (2) : *motylek* (4), *komar* (3). Nazwy występujące w podgrupach RYBY oraz GADY i PŁAZY odznaczają się niską frekwencją. Daje się zauważyć ciekawą prawidłowość – w parach synonimicznych z reguły większą frekwencją charakteryzuje się formacja deminutywno-hipokorystyczna, np. *kot* (14) – *kotek* (25); *cielę* (1) – *cielątko* (2); *prosię* (1) – *prosiątko* (2); *żrebię* (1) – *żrebiątko* (2); *gęś* (14) – *gaska* (20); *kogut* (5) – *kogutek* (8), bądź jest ona jednym wyrazem

w danej podgrupie, np. *piesek, świnka, wróbelek*. Tym samym odmiennie niż zazwyczaj zajmuje pozycję centralną, a nie peryferyczną w grupie. Fakt ten można wytłumaczyć jedynie specyfiką tekstu, o czym już wspominałam kilkakrotnie. Biorąc za podstawę podziału cechy formalne, wśród jednostek leksykalnych tworzących grupę leksykalno-semantyczną ZWIERZĘTA można wyróżnić jedną jednostkę złożoną – wyrażenie *złote rybki* oraz 197 niezłożonych jednostek leksykalnych.

W analogiczny sposób analizowałam struktury grup leksykalno-semantycznych ZWIERZĘTA w *Literach* i *Nauczę się czytać*. Ze względu na ograniczone ramy artykułu nie będę ich odtwarzać, a jedynie omówię.

Liter E. i F. Przylubskich

Grupa leksykalno-semantyczna ZWIERZĘTA odtworzona na podstawie *Liter E. i F. Przylubskich* zawiera 112 jednostek leksykalnych, występujących w pięciu podgrupach: 1) SSAKI (66 wyrazów), 2) PTAKI (26 wyrazów), 3) RYBY (2 wyrazy), 4) OWADY (9 wyrazów), 5) GADY i PŁAZY (8 wyrazów). Podobnie jak w *Elementarzu* najliczniej reprezentowane są w *Literach* podgrupy SSAKI i PTAKI. Wyjątkowo mało liczna jest podgrupa RYBY, zawierająca jedynie 2 wyrazy. Małą frekwencją jednostek leksykalnych odznaczają się dwie pozostałe pogrupy: OWADY oraz GADY i PŁAZY. Świat zwierzęcy w *Literach* zaprezentowano bez uporządkowania taksonomicznego. Jako hiperonimy występują tu tylko 2 wyrazy: PTAKI i RYBY – w znaczeniu nazw ogólnych odpowiadających im podgrup PTAKI i RYBY (por. *Elementarz*). Mało zróżnicowana jest sieć relacji semantycznych w całej grupie. Najwięcej związków znaczeniowych występuje między elementami podgrupy SSAKI. Nazwy zwierząt pozostają tu w zależności hiponimicznej względem pojęcia nadrzędnego SSAK, np.: *koń, kot, królik* itp., oraz kohiponimicznej wobec siebie. Pary synonimiczne tworzą: *koń* (2) : *konik* (4); *kot* (13) : *kotek* (5); *pies* (9) : *piesek* (3); *lis* (8) : *lisek* (3); *małpa* (1) : *małpka* (1). Nie obserwuje się tu prawidłowości, jaka miała miejsce w *Elementarzu*, polegającej na tym, że formacje deminutywno-hipokorystyczne charakteryzowały się większą frekwencją niż wyrazy neutralne. Relację „część czego” odnieść można do takich wyrazów, jak: *łapa, bródka, nos, futerko* względem pojęcia SSAK. Nazwy własne przypisywane są tylko zwierzętom domowym (*kot, pies, królik*). Odnawiamy tu również relację komplementarności, w której pozostają 2 wyrazy: *kot* : *kotka*. W typowych połączeniach nazw zwierząt z czasownikami i przymiotnikami – stosunkowo obficie występującymi w tej podgrupie – pokazano zarówno czynności odnoszące się do zwierząt, a sekundarnie także do ludzi (np. *mruczeć, parskać, ryczeć*), jak i te, które są wspólne zwierzętom i ludziom (*isć, po-płynąć, skakać, wy-straszyć, dźwigać, jechać, umykać*). Wskazano

na swoiste cechy zwierząt lub takie, za pomocą których często je opisujemy (*biały* – królik; *mały* – kotek, królik; *miły* – królik; *silny* – słoń; *śliczny* – koń). Jednostki leksykalne skupiające się w grupie PTAKI wchodzą najczęściej w stosunki hiponimiczne; są to wszystkie gatunkowe nazwy ptaków – hiponimy wyrazu nadrzędnego PTAK. Pary synonimiczne tworzą: *kura* : *kurka*; *ptak* : *ptaszek*; *grzebień* : *grzebyk*; *latać* : (*przy*)-*lecieć*. W relacji „część czego” pozostaje tylko *grzebień* i *grzebyk* względem wyrazu PTAK. Zależność komplementarności cechuje parę wyrazów: *kogut* : *kura*. W podgrupie RYBY zależność znaczeniową między wyrazami *ryba* i *spłoszyć się* wyznacza związek syntagmatyczny tych wyrazów. Podgrupę OWADY tworzą jednostki leksykalne wchodzące z sobą w relacje kohiponimiczne i hiponimiczne względem pojęcia OWAD. Notujemy tu również jedną parę synonimów – *motyl* : *motylek*. W podgrupie GADY i PŁAZY wyrazy pozostają wobec siebie w relacji kohiponimicznej i hiponimicznej względem pojęć nadrzędnych – GADY i PŁAZY. Wyrazy *ślimak* – *schować się* oraz *wąż, żaba* – *żywy* łączą związki syntagmatyczne. Wyrażenia *pies pasterski* i *koń w paski* to jedyne jednostki leksykalne złożone w grupie ZWIERZĘTA.

Nauczę się czytać H. Metery

W skład grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA odtworzonej na podstawie podręcznika H. Metery *Nauczę się czytać* wchodzi 96 jednostek leksykalnych, skupiających się w pięciu podgrupach: 1) SSAKI (47 wyrazów), 2) PTAKI (28 wyrazów), 3) RYBY (6 wyrazów), 4) OWADY (7 wyrazów), 5) GADY i PŁAZY (8 wyrazów). Nazwy tu zgromadzone tworzą dość skromny zbiór elementów leksykalnych związanych ze zwierzętami. Ubóstwo słownikowe dotyczy nie tylko liczby wyrazów, ale również nikłej sieci relacji semantycznych wiążących je z sobą. Ta uwaga odnosi się nie tylko do podgrup o małej liczebności, jak RYBY, OWADY czy GADY i PŁAZY, ale także do stosunkowo dużych podgrup SSAKI i PTAKI. Jednostki leksykalne wchodzą najczęściej w relacje paradygmatyczne. W zależności hiponimicznej względem nadrzędnych pojęć pozostają na przykład – SSAK: *koń, krowa, sarna, żubr*; PTAK: *kura, gil*; OWAD: *osa, mól*; RYBY: *leszcz, karp*. W relacji kohiponimicznej wchodzą np. *kot* : *pies*; *wróbel* : *sroka*; *szczupak* : *dorsz*; *bąk* : *mól*; *wąż* : *żmija*. W obrębie całej grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA w podręczniku H. Metery wyróżnić można tylko 7 par synonimicznych: *kot* : *kotek*; *pies* : *piesek*; *sarna* : *sarenka*; *ptak* : *ptaszek*; *rak* : *raczek*; *kura* : *kurka*; *kogut* : *kogucik*. W relacji „część czego” pozostają wyrazy *róg, szczecina* względem pojęcia SSAK oraz *pióro, piórko* w stosunku do wyrazu PTAK. Wyrazy *szyja, łapa* mogą odnosić się zarówno do SSAKA, PTAKA, jak i GADÓW i PŁAZÓW, wyraz *kość* można odnieść w zasadzie do wszystkich

pojęć czy wyrazów nadrzędnych w grupie. Świat zwierzęcy w podręczniku H. Metery jest właściwie pozbawiony charakterystyki, jeśli pominąć nieliczne związki syntagmatyczne, wyrażające się w połączeniach nazw zwierząt z czasownikami (*iść* – Amik, *umykać* – Kitka, *kukać* (por. *A kto tam kuka?*), *odlatywać* – ptaki, *latać* – osa, motyl) czy dwoma przymiotnikami: *biały* – piesek, *rudy* – Kitka. Niekiedy wprowadza autorka sztuczne konteksty semantyczne dla niektórych nazw zwierząt, pokazując dziecku słowa w zupełnie nietypowych dla nich związkach składniowych, np. *Jadą gąski, kurki, koguciki – po zimowe buciki* (s. 60); *Jadą kolejną zając, sarna, sowa – po buty do Łukowa* (s. 60). Układ słownictwa w obrębie grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA w analizowanym podręczniku przypomina rejestr nazw gatunkowych zwierząt reprezentujących poszczególne podgrupy. Do najczęstszych wyrazów należą tu: w podgrupie SSAKI: *kot* (14), *kotek* (4), *koń* (6), *jeź* (4), w podgrupie PTAKI: *ptak* (4), *ptaszek* (4), *gęś* (4), *gąska* (4), *kaczka* (3), *kura* (3), *kurka* (1), *jaskółka* (4), *sowa* (8), w podgrupie RYBY: *ryba* (4), *leszcz* (3), w podgrupie OWADY: *motyl* (8), *osa* (6), w podgrupie GADY i PŁAZY: *rak* (3), *ślimak* (3), *żaba* (4). Wszystkie jednostki leksykalne tworzące grupę ZWIERZĘTA w podręczniku H. Metery to wyrazy niezłożone.

Dla pełniejszego zilustrowania struktury grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA zamieszczam rejestry słów – nazwy zwierząt – odtworzone na podstawie tekstów poszczególnych elementarzy.

Tab. 1. Lista frekwencyjna nazw zwierząt w *Elementarzu* M. Falskiego (z pominięciem nazw własnych)
R – miejsce rangowe
F – frekwencja wyrazu (liczba zaświadczeń w tekście)

Lp.	R	Nazwy zwierząt	F	13.	12	kura	7
1.	1	kotek	24	14.	12	kanarek	7
2.	2	osa	23	15.	15	lew	6
3.	3	ptak	21	16.	15	kózka	6
4.	4	gąska	20	17.	17	kogut	5
5.	5	lis	18	18.	17	tygrys	5
6.	6	kot	14	19.	17	ryba	5
7.	7	koza	11	20.	17	rybka	5
8.	8	sowa	10	21.	21	słoń	4
9.	8	sówka	10	22.	21	zając	4
10.	10	koń	9	23.	21	zwierzę	4
11.	11	kogutek	8	24.	21	wróbelek	4
12.	12	owca	7	25.	21	wąż	4

26.	21	motylek	4	61.	54	sarna	1
27.	27	konik	3	62.	54	małpiątko	1
28.	27	piesek	3	63.	54	ptaszek	1
29.	27	kurka	3	64.	54	indyk	1
30.	27	szpaczek	3	65.	54	indyczka	1
31.	27	rybka	3	66.	54	kaczka	1
32.	27	lisek	3	67.	54	gołąb	1
33.	27	małpa	3	68.	54	gołąbek	1
34.	27	wiewiórka	3	69.	54	gąsię	1
35.	27	ślониątko	3	70.	54	gąsiątko	1
36.	36	cielątko	2	71.	54	kaczątko	1
37.	36	prosiątko	2	72.	54	bocian	1
38.	36	żrebiątko	2	73.	54	jaskółeczka	1
39.	36	lama	2	74.	54	kruk	1
40.	36	małpka	2	75.	54	kukulka	1
41.	36	lwiątko	2	76.	54	kukuleczka	1
42.	36	labędź	2	77.	54	szczygiel	1
43.	36	kurczątko	2	78.	54	szpak	1
44.	36	dzięcioł	2	79.	54	wilga	1
45.	36	jaskółka	2	80.	54	pisklę	1
46.	36	orzeł	2	81.	54	małe	1
47.	36	papuga	2	82.	54	dziatki	1
48.	36	orle	2	83.	54	kleszcz	1
49.	36	pliszka	2	84.	54	mrówka	1
50.	36	skowronek	2	85.	54	mucha	1
51.	36	wrona	2	86.	54	pszczoła	1
52.	36	motyl	2	87.	54	pszczołka	1
53.	36	zwierzątko	2	88.	54	pająk	1
54.	54	kotka	1	89.	54	pędrak	1
55.	54	świnka	1	90.	54	trzmieł	1
56.	54	koźlątko	1	91.	54	rak	1
57.	54	prosię	1	92.	54	żaba	1
58.	54	żrebię	1	93.	54	zółw	1
59.	54	jeź	1	94.	54	dziecko	1
60.	54	kangur	1				

Tab. 2. Lista frekwencyjna nazw zwierząt w *Literach* E. i F. Przyłubskich (z pominięciem nazw własnych)
R – miejsce rangowe
F – frekwencja wyrazu (liczba zaświadczeń w tekście)

Lp.	R	Nazwy zwierząt	F				
1.	1	kot	13	28.	27	krowa	2
2.	2	słoń	10	29.	27	mysz	2
3.	3	pies	9	30.	27	tygrys	2
4.	4	lis	8	31.	27	kanarek	2
5.	5	sroka	7	32.	27	kurka	2
6.	5	rak	7	33.	27	papuga	2
7.	7	królik	6	34.	27	struś	2
8.	7	żrebak	6	35.	27	motyl	2
9.	7	ryba	6	36.	27	motylek	2
10.	10	kotek	5	37.	27	żuczek	2
11.	10	kogut	5	38.	27	wąż	2
12.	10	gil	5	39.	27	zwierzę	2
13.	10	ślimak	5	40.	40	owca	1
14.	10	osa	5	41.	40	pudiel	1
15.	15	zebra	4	42.	40	pies pasterski	1
16.	15	foka	4	43.	40	małpa	1
17.	15	jeź	4	44.	40	małpka	1
18.	15	koń	4	45.	40	sarna	1
19.	15	ptak	4	46.	40	zając	1
20.	15	gąska	4	47.	40	żyrafa	1
21.	15	żaba	4	48.	40	koń w pasy	1
22.	22	piesek	3	49.	40	sloniątko	1
23.	22	lisek	3	50.	40	mrówka	1
24.	22	lew	3	51.	40	biedronka	1
25.	22	kruk	3	52.	40	ptaszek	1
26.	22	ćma	3	53.	40	indyk	1
27.	27	kotka	2	54.	40	bocian	1
				55.	40	sikora	1

Tab. 3. Lista frekwencyjna nazw zwierząt w *Nauczę się czytać* H. Metery (z pominięciem nazw własnych)
R – miejsce rangowe
F – frekwencja wyrazu (liczba zaświadczeń w tekście)

Lp.	R	Nazwy zwierząt	F				
1.	1	kot	13	33.	23	żrebie	2
2.	2	lis	9	34.	23	bocian	2
3.	3	sowa	8	35.	23	gil	2
4.	3	motyl	8	36.	23	sroka	2
5.	5	osa	6	37.	23	wróbel	2
6.	6	koń	4	38.	23	szczupak	2
7.	6	kotek	4	39.	23	raczek	2
8.	6	ryba	4	40.	23	smok	2
9.	6	ptak	4	41.	41	bąk	1
10.	6	ptaszek	4	42.	41	cielę	1
11.	6	gęś	4	43.	41	mysz	1
12.	6	gąska	4	44.	41	wiewiórka	1
13.	6	żaba	4	45.	41	orzel	1
14.	14	rak	3	46.	41	indyk	1
15.	14	piesek	3	47.	41	kogut	1
16.	14	foka	3	48.	41	owca	1
17.	14	kura	3	49.	41	byk	1
18.	14	kaczka	3	50.	41	królik	1
19.	14	kos	3	51.	41	borsuk	1
20.	14	leszcz	3	52.	41	kuna	1
21.	14	ślimak	3	53.	41	lampart	1
22.	14	wąż	3	54.	41	małpka	1
23.	23	jeź	2	55.	41	zając	1
24.	23	koza	2	56.	41	żubr	1
25.	23	krowa	2	57.	41	kogucik	1
26.	23	pies	2	58.	41	kurka	1
27.	23	jeleń	2	59.	41	łabędź	1
28.	23	lama	2	60.	41	kanarek	1
19.	23	małpa	2	61.	41	jaskółka	1
30.	23	sarna	2	62.	41	mewa	1
31.	23	sarenka	2	63.	41	papuga	1
32.	23	słoń	2	64.	41	słowik	1
				65.	41	karp	1

66.	41	dorsz	1	69.	41	mól	1
67.	41	szprotka	1	70.	41	zmija	1
68.	41	ćma	1				

Zaprezentowane tabele wymagają komentarza – kilka kwestii nasuwa się tu ze szczególną wyrazistością. Zwłaszcza zwraca uwagę stosunkowo duży udział „formacji d-h” w słownictwie odnoszącym się do zwierząt we wszystkich podręcznikach. Najwyraźniej jednak widać to w *Elementarzu*, gdzie szczególny status formacji deminutywno-hipokorystycznych wyraża się zwiększoną frekwencją w porównaniu z ich neutralnymi odpowiednikami. Niekiedy są one nawet jedynymi wyrazami, np. *koźlątko, piesek, świnka*. Obserwacja języka dzieci zdaje się potwierdzać fakt, że „formacje d-h” są traktowane w leksyce dzieci na równi z wyrazami, od których pochodzą. Jedynie *Elementarz* tę prawidłowość właściwie odzwierciedla. Użycie „formacji d-h” jest zatem swoistym przejawem stylizacji na język dziecka.

Inny ważny problem, na który trzeba tu zwrócić uwagę, stanowią nazwy własne zwierząt. Z obserwacji języka dzieci wiadomo, że dziecko chętnie nadaje imiona zwierzętom będącym z nim w bliskim kontakcie. Najlepiej tę zależność pokazuje podręcznik Falskiego, w którym występuje kilka nazw na określenie psa i kota. Bez uwzględnienia tego faktu trudno zrozumieć, dlaczego wyraz *piesek* w *Elementarzu* zajmuje dopiero 27 miejsce rangowe z frekwencją $F = 3$, a wyraz *pies* w swym podstawowym znaczeniu w ogóle się nie pojawia. Otóż, wyrazy te są zastępowane przez nazwy własne: *As* ($F = 29$), *Morus* ($F = 9$), *Amik* ($F = 2$), określające psa.

Inne jeszcze kwestie, jak np. frekwencja wyrazów, łączą się ściśle z charakterem analizowanych tekstów. Musimy pamiętać, że elementarze były zapewne pomyślane jako podręczniki przeznaczone głównie do nauki czytania i pisania. Częstość zatem niektórych wyrazów może niekiedy wynikać z faktu wprowadzenia i utrwalenia liter, np. wyraz *sowa* pojawia się 10 razy, z tym że w wypowiedzeniu występuje 2 razy, 8 razy używany jest do ćwiczeń fonetycznych (głoska *s*) i ćwiczeń w pisaniu – prezentuje się go jako nazwę izolowaną (ciąg liter). Szczególnie dużo wyrazów wprowadzanych w ten sposób notujemy w podręczniku H. Metery. Fakty te zmieniają w pewnym stopniu zarysowany obraz świata zwierząt w poszczególnych tekstach. Musimy jednak mieć je na uwadze, jeśli chcemy wiernie opisać badany materiał leksykalny.

*

Przedstawione szczegółowe analizy grupy leksykalno-semantycznej ZWIERZĘTA we wszystkich trzech elementarzach, jak i zamieszczone tabele prowadzą do następujących wniosków:

1. Grupa ZWIERZĘTA tworzy stosunkowo liczne zbiory wyrazów we wszystkich podręcznikach (*Elementarz* – 198 jednostek, *Litery* – 112 jednostek, *Nauczę się czytać* – 96 jednostek). Składają się na nią jednostki leksykalne skupione w pięciu podgrupach: SSAKI, PTAKI, RYBY, OWADY oraz GADY i PŁAZY.

2. Centrum grupy stanowi pojęcie ZWIERZĘ, oznaczające ‘stworzenie // coś żywe, poruszające się, często duże’.

3. Obserwuje się brak taksonomii w tekstach, wyrazy występują bez wewnętrznego uporządkowania (poza PTAKIEM i RYBĄ nie ma tu terminów ogólnych na oznaczenie hiperonimów nazw gatunkowych zawartych w poszczególnych podgrupach; nazwę ogólną ZWIERZĘ spotykamy w *Elementarzu* i *Literach*).

4. Najliczniej reprezentowane są podgrupy SSAKI i PTAKI – one też tworzą zbiory najbardziej różnorodne pod względem semantycznym. Stosunkowo dużą podgrupę w *Elementarzu* tworzą OWADY. Natomiast w pozostałych podręcznikach podgrupa ta charakteryzuje się niską liczebnością. RYBY oraz GADY i PŁAZY odznaczają się małą frekwencją we wszystkich podręcznikach.

5. Charakterystyczną cechą struktury grupy ZWIERZĘTA jest jej warstwowość. Słowa tworzą jakby skalę od najbardziej centralnych do najbardziej peryferycznych wyrazów, stanowiąc „lepsze” i „gorsze” przykłady kategorii „zwierzęcości”¹⁸. Do najbardziej centralnych przykładów w grupie należą nazwy ssaków i ptaków domowych (np. *kot // kotek, pies, koń, kogutek, koza*) i niektóre nazwy zwierząt dzikich (np. *lis, słoń, tygrys, sowa*). Grupę wyrazów peryferycznych tworzą głównie nazwy przedstawicieli innych podgrup: OWADY, GADY i PŁAZY, RYBY (*Nauczę się czytać*) oraz nazwy potomstwa zwierząt. W *Elementarzu* warstwowy układ leksyki podporządkowany jest ogólniejszej koncepcji wprowadzania danych nazw zwierząt do tekstu. Polega ona na rozbudowie grupy – oprócz nazw zwierząt pozostających w bliskim kontakcie z człowiekiem (największa frekwencja) wprowadza się nazwy zwierząt najmniej znanych i użytecznych ludziom (najmniejsza frekwencja). Górne warstwy leksyki (pierwszych 11 wyrazów oraz grupy słów o częstotliwości od $F = 7$ do $F = 5$) skupiają nazwy będące najlepszymi przykładami kategorii „zwierzęcości” (głównie ssaki i ptaki domowe) w potocznym odczuciu. W następnej kolejności rozbudowuje się grupę ssaków i ptaków o dalsze przykłady zwierząt, głównie dzikich, ale pozostających w bliskim

¹⁸ Określenia typu „lepsze” i „gorsze” przykłady kategorii pojawiają się szczególnie często w pracach dotyczących badań nad wewnętrzną strukturą kategorii percepcyjnych i niepercepcyjnych (teoria prototypów), podejmowanych przez takich badaczy, jak E. Rosch, B. Berlin, P. Kay. W niniejszej pracy, która wychodzi z innych założeń metodologicznych (strukturalizm), określenia te służą jedynie lepszej interpretacji przedstawionych zjawisk leksykalnych.

otoczeniu człowieka (*zając, wróbelek, motylek*, nazwa ogólna – *zwierzę* – $F = 4$ i $F = 3$). Dopiero w dwu ostatnich najliczniejszych warstwach słownictwa o frekwencji $F = 2$ i $F = 1$ pojawiają się nazwy potomstwa ssaków i ptaków oraz nazwy przedstawicieli pozostałych podgrup. Nie obserwuje się takiej prawidłowości w grupowaniu leksyki w innych podręcznikach. Na przykład w *Literach* nazwy gatunkowe owadów, gadów i płazów znajdują się w górnych warstwach słownictwa, zajmując równorzędne pozycje rangowe z wyrazami oznaczającymi zwierzęta domowe, np. *rak* ($F = 7$), *ślimak* ($F = 5$) obok *kotka* i *koguta* – $F = 5$, *zaba* obok *gąski* i *konia* – $F = 4$. Podobnie jest w *Nauczę się czytać* (*motyl* – $F = 6$, *osa* – $F = 6$, *zaba* obok *gęsi*, *gąski*, *kotka* i *konia* – $F = 4$, *ślimak*, *wąż* obok *kury*, *kaczki* i *pieska* – $F = 3$).

6. Jak już sygnalizowaliśmy, nazwy ogólne w *Elementarzu* charakteryzują się wysoką frekwencją (*ptak* – $F = 21$, *ryba* // *rybka* – $F = 5$, *zwierzę* $F = 4$ // *zwierzątko* – $F = 2$). Nieco inaczej sytuacja przedstawia się w dwu pozostałych podręcznikach. W *Literach* wyraz *ptak* osiąga frekwencję $F = 4$, *zwierzę* $F = 2$ i *ryba* $F = 6$, a występujące w *Nauczę się czytać* nazwy ogólne *ptak* i *ryba* mają częstotliwość $F = 4$.

7. Oprócz wyrazów łączących się tylko z pojęciem ZWIERZĘ pojawiają się w elementarzach jednostki leksykalne wspólne grupie ZWIERZĘTA i innym, np. grupie CZŁOWIEK. Są to głównie czasowniki i przymiotniki, które charakteryzować mogą nie tylko świat zwierzęcy, ale także nadrzędny wobec niego świat istot żywych czy przedmiotów, np. czasowniki typu *pływać, karmić, biegać, stukać* mogą odnosić się także do człowieka. Podobnie przymiotnikami *szary, ogromny, mały, rudy, kolorowy* możemy określać całe bogactwo świata rzeczy. Niektóre nazwy zwierząt, jak *piesek, słoń, konik, kotek, żuczek, wąż*, występują w analizowanych tekstach na oznaczenie 'przedmiotów wyobrażających dane zwierzę' (zabawka lub znaczek pocztowy) – przez to łączą grupę ZWIERZĘTA z grupą CZŁOWIEK – jako wytwory ludzkiej działalności. Istnienie wyrazów wieloznacznych w analizowanej grupie leksykalno-semantycznej sprawia, że granice jej nie są ściśle określone.

8. *Elementarz* jest podręcznikiem korzystnie odróżniającym się od dwu pozostałych zarówno pod względem liczby jednostek leksykalnych, jak i relacji semantycznych istniejących między wyrazami. Oprócz synonimii, hiponimii oraz relacji „część czego”, najliczniejszych w grupie ZWIERZĘTA, spotykanych we wszystkich tekstach, występuje tu zależność antonimiczna i najczęściej pojawia się komplementarność.

9. Nazwy zwierząt na ogół występują w typowych dla polszczyzny związkach z czasownikami i przymiotnikami, charakteryzując królestwo fauny przez czynności i cechy. Jednakże jedynie w *Elementarzu* zwierzęta charakteryzowane są wielostronnie: jako istoty poruszające się (np. *latać, pływać, biegać, fikać*), mające zdolność wydawania głosu (np. *mruczeć, gęgać, ćwierkać, brzęczeć, syczeć*),

pełniące funkcje usługowe względem człowieka (np. *jechać, orać, pilnować*), wykonujące różne czynności lub im podlegające (np. *wodzić, karmić, hodować, bawić się, stukać*). Wskazuje się też na typowe cechy zwierząt, opisując ich wygląd zewnętrzny (barwę, rozmiar, np. *biały, szary, ogromny, mały*) lub własności osobnicze (np. *łękliwy, śmigły*). W *Literach* nie wszystkie grupy zwierząt uzyskują charakterystykę, ale nazwy ssaków i ptaków występują tu w połączeniach, za pomocą których często je opisujemy (np. czasowniki: *skakać, pływać, iść, biegać, dźwigać, umykać, latać*, przymiotniki: *biały, mały, miły, silny, żywy*). Natomiast w *Nauczę się czytać* świat zwierzęcy właściwie pozbawiony jest charakterystyki. Wskazuje się tu jedynie na czynności najbardziej elementarne (*iść, umykać, kukać, latać*). Występujące w podręczniku dwa przymiotniki – *biały* i *rudy* – określają cechy fizyczne zwierząt.

10. Zakładane przez nas istnienie w podręcznikach potocznej perspektywy oglądu rzeczywistości znajduje najlepsze odzwierciedlenie w *Elementarzu* M. Falskiego. Językowy stosunek do świata zwierząt cechuje antropocentryzm. Wyraża się on m.in. w układzie leksyki. Największą frekwencję mają nazwy zwierząt najbardziej człowiekowi użytecznych. Ponadto świat zwierzęcy ukazany jest tu na podobieństwo świata ludzkiego. Relacje istniejące między zwierzętami wyraża się w kategoriach pomocy, współczucia, zabawy (wiersze o komarze i ptaszkach) – potomstwo zwierząt określają wyrazy: *dzieci, dziatki, małe, domek* zaś to wyraz oznaczający 'budę psa' lub 'klatkę dla ptaków'. Wydaje się, że jest to właściwy sposób przedstawiania nowej rzeczywistości. Dziecko łatwiej przyswaja sobie nowe realia poprzez pryzmat znanych mu rzeczy, nabiera pozytywnego stosunku do tej rzeczywistości. W mniejszym stopniu przejawy podobnej prezentacji świata spotykamy w *Literach*. Natomiast nie wydaje się celowe pokazywanie dziecku nazw zwierząt w nietypowych dla nich – właściwie sztucznych kontekstach semantycznych, jak to ma miejsce w *Nauczę się czytać* (por. np. *Jadą gąski, kurki, koguciki – po zimowe buciki*, s. 60).

11. Wydaje się, że podręcznik dla siedmiolatków powinien wykorzystywać również pewne cechy języka dzieci. Jak wynika z obserwacji, „formacje d-h” pełnią w nim szczególną rolę, będąc traktowane na równi z wyrazami podstawowymi, byłoby więc celowe wykorzystanie ich w tekstach skierowanych do dzieci. Tymczasem na podstawie przeprowadzonych analiz trudno mówić o właściwym użyciu tej kategorii językowej w omawianych podręcznikach. W *Literach* i *Nauczę się czytać* niewiele znajdujemy „formacji d-h” – mieszczą się głównie na peryferiach grupy. Nie wydaje się też celowe swoiste nadużywanie tej kategorii, jak to ma miejsce w *Elementarzu*, gdzie „formacje d-h” zajmują miejsca centralne w grupie ZWIERZĘTA. Prowadzić to może do infantylizacji kontaktów. Przejawem takiej infantylizacji może być cytowane wyżej zdanie z *Nauczę się czytać* (por. *Jadą gąski, kurki, koguciki – po zimowe buciki*, s. 60).

12. Wiedza na temat zwierząt w środowisku dziecka zaprezentowana w omawianych podręcznikach jest na ogół banalna i bardzo ogólna. Najkorzystniej prezentuje się pod tym względem *Elementarz*. Niemniej wydaje się, że wiadomości dzieci w tym zakresie (zainteresowania, własne lektury, wpływ TV) znacznie wykraczają poza informacje zamieszczone w tych podręcznikach.

BIBLIOGRAFIA

- Apresjan J. D., 1980: *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Bartmiński J., 1973: *O języku folkloru*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Bartmiński J. (red.), 1980: *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław.
- Bartmiński J. (red.), 1990: *Językowy obraz świata*, Lublin.
- Borowiec H., 1984: *Słownictwo współczesnych elementarzy na tle możliwości umysłowych dziecka wstępującego do szkoły*, Lublin (mps pracy doktorskiej).
- Borowiec H. (w druku): *Słownictwo elementarzy a możliwości umysłowe dziecka*.
- Duchaček O., 1960: *Le champ conceptuel de beauté en français moderne*, Praha.
- Fishman J. A., 1972: *Language in Sociocultural Change*, California.
- Gajda S., 1975: *Rozwój polskiej terminologii górniczej*, Opole.
- Gajda S., 1975: *Wokół synonimu*. „Zeszyty Naukowe WSP” Opole. Seria A. Filologia Polska XIII.
- Grabias S., 1981: *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Lublin.
- Grabias S., 1991: *Logopedia – jej przedmiot i stopień zaawansowania refleksji metanaukowej*. W: *Przedmiot logopedii*, Lublin s. 26-48. Komunikacja i jej zaburzenia. T. 1.
- Grochowski M., 1982: *Zarys leksykologii i leksykografii. Zagadnienia synchroniczne*, Toruń.
- Jodłowski S., 1963: *O definicję synonimu*. W: *Studia in Thadei Lehr-Splawiński*, Warszawa.
- Karaulov J., 1976: *Obščaja i russkaja idieografija*, Moskwa.
- Lehrer A., 1974: *Semantic Fields and Lexical Structure*. Amsterdam—London—New York. North Holland Linguistic Series.
- Lubaś W., 1979: *Spoleczne uwarunkowania współczesnej polszczyzny*, Kraków.
- Lyons J., 1975: *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa.
- Lyons J., 1984: *Semantyka*. T. 1, Warszawa.
- Miodunka W., 1980: *Teoria pól językowych. Spoleczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa—Kraków.
- Skorupka S., 1953: *Z zagadnień leksykografii, I. Synonimika*. „Poradnik Językowy” z. 2, 4.
- Skorupka S., Kurkowska H., 1959: *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Skubalanka T., 1967: *Zagadnienia kompozycji językowej*. „Zeszyty Naukowe UMK” w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Z. 25. Filologia Polska VII s. 3-16.
- Skubalanka T., 1970: *Problemy synonimii poetyckiej*. W: *Studia z teorii i historii poezji*. Red. M. Głowiński, Wrocław—Warszawa—Kraków.

- Skubalanka T., 1972: *Ekspresywność językowa a mowa potoczna*. W: *Poetyka i stylistyka słowiańska*, Warszawa.
- Strutyński J., 1972: *Polskie nazwy ptaków krajowych*, Wrocław. Prace Komisji Językoznawczej PAN – Oddział w Krakowie. Nr 33.
- Szuman S., 1968: *Rozwój treści słownika dzieci. Zagadnienie i niektóre wyniki badań*. W: *O rozwoju języka i myślenia dziecka*. Red. S. Szuman, Warszawa s. 19-95.
- Tokarski R., 1984: *Granice pola znaczeniowego*. W: *Słownictwo w opisie języka*. Red. K. Polański, Katowice s. 85-99. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Nr 682.
- Tokarski R., 1987: *Znaczenie słowa i jego modyfikacje w tekście*, Lublin.
- Ufimceva A. A., 1962: *Opyt izuczenija leksiki kak sistiemy*. (Na materiale anglijskogo jazyka), Moskwa.